

UOT 82

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.4.50>

MÜŞFİQ BORÇALI (ÇOBANOV)*

TİFLİS ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATI

Məqalədə Tiflis ədəbi mühitində yaranmış milli mətbuatımız araşdırılır. Göstərilir ki, Qafqaz canişinliyi Tiflis şəhərində yerləşdirildiyindən bura həm də müxtəlif xalqların mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. Məktəblərin, teatrların, qəzet və nəşriyyatların yaradılması getdikcə intensivləşmişdir. Doğrudur, bu proses digər xalqlara baxdıqda bizdə bir qədər ləng getmişdir. Ancaq bu da aydındır ki, bir çox mədəni hadisələrdə Tiflis ədəbi mühiti milli ədəbi mühiti - yəni Azərbaycanadakı ədəbi mühiti qabaqlamışdır. Tiflisdə Azərbaycan mətbuatının işıq üzü görməsi təkcə burada yaşayan azərbaycanlıların maariflənməsini deyil, bütövlükdə Azərbaycanda və kənarda yaşayan digər azərbaycanlıların da ədəbi, mədəni mühitdən xəbər tutmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, bu mətbuat orqanlarının bir çoxu nəşr olunduğu coğrafiyanın hüdudlarını aşmış, Orta Asiya, Osmanlı, Sibirdə yaşayan türk xalqlarının həyatında mühüm rol oynamışdır. “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi mətbuat orqanları xalqın böyük bir kəsimində milli mənlik və dini şüurunu formalaşdırmışdır. “Şərqi-Rus” qəzeti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı Tiflisdə nəşr edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın ilk gündəlik qəzeti kimi Azərbaycandan gedən məqalələri də nəşr etmiş və Azərbaycan ədəbi prosesinin bir parçasına çevrilmişdir. Bu ənənə sonralar da Gürcüstanda nəşr olunan Azərbaycan dilli mətbuat orqanlarında davam etmiş və bu günün özündə də 105 yaşlı “Gürcüstan” qəzetinin timsalında ləyaqətlə davam edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli, mətbuat, Tiflis, ədəbi mühit, ədəbi əlaqələr

Giriş

Güney Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra bölgəni idarə edən Qafqaz canişinliyi Tiflis şəhərində yerləşdirildiyindən, istər-istəməz burada yaşayan əhalinin yaşayış tərzlərinin nisbətən yaxşılaşdırılması, mədəniyyət və məişətlərin inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən işlər görülmüş və beləliklə də, Tiflis, inzibati mərkəz olmaqla yanaşı, həm də burada yaşayan müxtəlif xalqların mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Burada məktəblərin, teatrların, mətbəələrin və nəşriyyatların yaradılması, kitabların, qəzet və jurnalların nəşri getdikcə intensivləşmişdir. Doğrudur, bu proses digər xalqlara nisbətən bizdə bir qədər ləng getmişdir. Ancaq bu da aydındır ki, bir çox mədəni hadisələrdə Tiflis ədəbi mühiti milli ədəbi mühiti - yəni Azərbaycandakı ədəbi mühiti qabaqlamışdır. Elə buna görə də, milli mətbuatın, milli dramaturgiyanın ilk nümunələri də məhz Tiflis Azərbaycan ədəbi mühitində yaranmışdır.

Tədqiqat

XIX əsrin 20-ci illərində “Zaqafqaziya”nın inzibati-mədəni mərkəzi olan Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “**Tifliskiye vedomosti**” (1828-1832) qəzeti nəinki, Tiflisdə, eləcə də, bütün Qafqazda ilk mətbuat orqanı olaraq mədəniyyət və mətbuat sahəsində böyük canlanma yaratmış və *bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. (Zeynalov, 1973, s.7).* Qəzetdə həmin dövrdə baş verən hadisələr haqqında, eləcə də, B.Marliniski, V.Qriqoryev, P.Sankovski, Q.Qordeyev, V.Suxorukov və başqalarının yazıları ilə yanaşı, həm də, “*Abbasabad mühasirəsinin təsviri*” (1829, №27, 30), “*Müasir tarix: Azərbaycan vilayətinin hərbi vəziyyəti haqqında*” (1829, №38, 43), “*Moskvalı dostuma məktub*” (1830, №25, 53 və b.), “*Qarabağ əyalətinə tarixi baxış*” (1830, № 86), “*Car və Balakən vilayətlərinə səyahət*” (1830, № 81-83) və s. məqalələrdə Azərbaycan haqqında, azərbaycanlıların məişəti, yaşayış təzi və s. haqqında məlumatlar verilmiş, xalqımızın şifahi və yazılı ədəbiyyatları haqqında söhbət açılmışdır. A.Bakıxanov qəzetdə müntəzəm olaraq tərcümə əsərləri ilə çıxış etmişdir.

1828-ci ildə fəaliyyətə başlayan “Tifliskiye vedomosti” qəzeti 1829-cu ildə gürcü, 1830-cu ildə fars və 1832-ci ilin yanvarından isə Azərbaycan dilində çıxmağa başlamışdır. Qəzet azərbaycanca “**Tiflis xəbarı**” adı ilə çıxmış və onu təkcə Güney Qafqazda deyil, İranda və Türkiyədə də oxumuşdular. *Qəzetin redaktoru P.S.Sankovski idi və o, 1932-ci il oktyabrın 19-da vəfat etmiş və 1833-cü ilin əvvəllərində “Tiflis xəbarı” qapanmışdır. (Zeynalov, 1973, s.10).*

1838-ci ildə Tiflisdə “Zakavkazskiy vestnik” adında rusca daha bir qəzet çıxmağa başlamış və bir az sonra həmin qəzet də, gürcü və Azərbaycan dillərində də buraxılmışdır. Bu qəzetin “**Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri**” adlanan Azərbaycan variantı rəsmi dövlət məlumatlarını, fərmanları,

qərar və qanunnamələri Azərbaycan dilində yayan rəsmi bir orqan idi və bu orqan dəqiq olmayan məlumatlara görə 1846-cı ildə bağlanmışdır. (*Zeynalov, 1973, s.11*).

XIX əsrin 40-cı illərində M.F.Axundzadə M.Ş.Vazehlə birlikdə Azərbaycan dilində qəzet və kitablar çap etmək üçün mətbəə yaratmağa təşəbbüs etsələr də, onların təşəbbüsləri müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdir. Lakin bu onları ruhdan salmamış, əksinə, Azərbaycan maarifpərvərlərinə milli mətbuat yaratmaq uğrunda mübarizənin zəruriliyini bir daha hiss etdirmişdir.

“Çap sözünün qüdrətinə inanan” (*Mişiyev, 1987, s.59*) M.F.Axundzadə Qafqazdakı bütün mətbuat orqanlarından maksimum istifadə etməyə çalışmışdır. Onun “**Kavkaz**” (1846-1918) qəzeti ilə əlaqələri bu baxımdan daha diqqətə layiqdir.

“Kavkaz” Azərbaycan ziyalılarının ən çox əməkdaşlıq etdikləri mətbuat orqanlarından biri olmuş, böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinskiyin yüksək qiymətləndirdiyi bu qəzetin səhifələrində Xəqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Şəfi Vazef, Qasım bəy Zakir, Aşıq Pəri və b. Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərindən nümunələr və onlar haqqında məqalələr dərc olunmuşdur. (*Belinskiy, 1956, s.58-59*) A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınılı və M.F.Axundzadənin ardınca M.Səfiyev, M.Şaxtantinski, S.Vəlibəyov, F.Köçərli, E.Sultanov, M.Ş.Mirzəyev, H.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə və b. görkəmli yazıçı, jurnalist və publisistlərimiz də müxtəlif *ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı “Kavkaz” qəzetinin səhifələrində dönə-dönə çıxış etmişlər.* (*Mişiyev, 1987, s.75*).

Lakin bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, “Tiflis xəbəri”, “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” və həmçinin rusdilli “Kavkaz” qəzeti ilə, əlbəttə, Azərbaycan mətbuatı yaransa da, tam olaraq təşəkkül tapmamışdır. Bunlar ancaq onun rüşeymi olmuşdur. Eyni zamanda, bu orqanlar Həsənbəy Zərdabinin təşəbbüsü ilə yaranan milli Azərbaycan mətbuatının açılmaqda olan sübhündən xəbər vermişdir. 1868-ci ildə qəzet çıxarmaq fikrinə düşən H.Zərdabi düz yeddi il sonra, 1875-ci ildə nəhayət ki, qəzetin nəşrinə icazə ala bilmişdir. Bu xəbər bütün azərbaycanlılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və 1875-ci il iyunun 22-də “**Əkinçi**” qəzetinin birinci nömrəsinin çıxması ilə Azərbaycan milli dövrü mətbuatının özülü qoyulmuşdur. Təəssüf ki, milli mətbuatımızın ilk qaranquşu - ilk Azərbaycan qəzeti “Əkinçi” 1877-ci ildə bağlanmışdır. “Əkinçi”nin cəmi 56 (1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə 20) nömrəsi çıxmış, lakin mətbuat tariximizdə böyük və silinməz iz qoymuşdur. Mətbuat tarixini araşdıran Akif Aşırılı da bu fikirdədir ki: “*Azərbaycan milli mətbuatı 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabinin yaratdığı “Əkinçi” qəzeti ilə başlayır*” (*Aşırılı, s. 7*). A.Aşırılı ona görə haqlıdır ki, ona qədərki, mətbuat milli mətbuat statusuna bütün parametrlərilə cavab verməmiş və ilk cavab verən məhz “Əkinçi” qəzeti olmuşdur.

Azərbaycan demokratik mətbuatının möhkəm bünövrəsini qoymuş “Əkinçi” qəzeti öz səhifələrində o zamankı siyasi, iqtisadi, ictimai, ədəbi məsələlərə dair bir sıra mühüm problemlər irəli sürmüş, qabaqcıl, mütərəqqi ideyaları təbliğ etmişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, qəzetdə qaldırılan məsələlər çar hökumətinin xoşuna gəlmədiyi üçün, mürtəce və mühafizəkar qüvvələrlə əlbir hərəkət edən çar hökuməti ilk Azərbaycan qəzetinin nəşrini 1877-ci ildə dayandırmışdır. Lakin bu qadağa Azərbaycan ziyalılarının səsini boğa bilməmişdir. Onların bir çoxu Tiflisə üz tutmağa məcbur olmuşlar. Çünki artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin 20-ci illərindən sonra Tiflis şəhəri Güney Qafqazda yaşayan bütün xalqlar kimi, azərbaycanlıların da mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Tiflisdə yaşayıb-yaradan vətənpərvər ziyalılarımızın fəaliyyəti nəticəsində burada bir sıra milli-mədəni tədbirlər həyata keçirilmiş, 1832-1833-cü illərdə “Tiflis xəbəri”, 1838-1846-cı illərdə “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” adlı qəzetlərin Azərbaycan variantları işıq üzü görmüş, 1847-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan dilli ilk rəsmi dövlət məktəbi, 1872-ci ildə Azərbaycan dram teatrı, bir sıra klublar və s. açılmış, eyni zamanda, qəzet, jurnal və kitabların nəşr olunmasına icazə alınması üçün aparılan mübarizə gündən-günə genişlənmişdir.

“Əkinçi” qəzeti bağlansa da, özündən sonra milli mətbuat yolunda dərin bir cığır açmağa nail olmuşdur. Elə buna görə də, “Əkinçi”dən sonra bir-birinin ardınca yeni mətbuat orqanları fəaliyyətə başlamışdır. Bu sırada ilk olaraq “**Ziya**” (“**Ziyayi-Qafqaziyyə**”) qəzetinin adını çəkməliyik. Tarixi materiallardan da bəlli olduğu kimi, “Əkinçi”nin nəşri dayandıqdan iki il sonra, 1879-cu ildə Tiflisdə Hacı Səid Ünsizadənin redaktorluğu ilə Azərbaycan dilində “**Ziya**” adlı qəzetin ilk sayı işıq üzü görmüşdür. İlk nömrəsi 1879-cu il yanvarın 16-da (bəzi mənbələrdə yanvarın 25-də - M.Ç.) çı-

xan və həcmi 4-8 səhifə olan qəzet həftədə bir dəfə litoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdur. “Əkinçi” (1875-1877) qəzeti bağlandıqdan sonra ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin təbliğində və mətbuatımızın inkişafında müstəsna rolu olmuş “Ziya” (1879-1880) qəzeti 76 nömrə çıxdıqdan sonra, 1880-ci il dekabrın 6-dan etibarən öz fəaliyyətini “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1880-1884) adı ilə davam etdirmişdir. Mətbəə üsulu ilə çap olunan bu qəzetin nəşri 1884-cü il iyunun 1-dək davam etmiş və bu müddət ərzində qəzetin 111 nömrəsi çıxmışdır. Qəzetin səhifələrində ilk gündən başlayaraq ruhanilər və ruhani fikirli ziyalıların böyük fəallığı nəzərə çarpmışdır. Daha doğrusu, “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərinin özləri ruhanilərin qarşısına qoyduqları vəzifələri yerinə yetirməkdə nümunə olmağa çalışmışlar. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti daha geniş proqram üzrə nəşr olunmuşdur. Bu proqramda ictimai-siyasi problemlərə də geniş yer verilmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, sözügedən qəzet öz sələfi ilə müqayisədə irəliyə doğru elə bir ciddi addım ata bilməmişdir. Onu da qeyd edək ki, “Əkinçi”dən sonrakı mətbuat boşluğunu dolduran, 1879-1880-ci illərdə “Ziya”, 1880-1884-cü illərdə “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı altında nəşr olunan həftəlik ədəbi, bədii, ictimai, siyasi qəzetin baş redaktoru və nəşiri Səid Ünsizadə Qafqaz canişinliyi baş idarəsinin təqdimatı ilə 1877-ci ildə Tiflis Ruhani İdarəsinə ezam olunmuş, iki aya yaxın orada çalışmış və 1884-cü ilədək Tiflisdə yaşamışdır. Tiflisin ədəbi-mədəni mühiti onun arzusunda olduğu qəzet nəşri və mətbəə yaratmaq kimi dövrün ən mütərəqqi ideyasını həyata keçirməyə imkan yaratmışdır. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinin 1881-ci ildə nəşr olunan 16-cı sayında bu istək lakonik şəkildə belə təsvir edilmişdir: “Neçə vaxt idi ki, mətbəə və mətbuat işini əmələ gətirmək arzusunda idik ki, mətbəəmiz Bərgünə şəhərdə olsun ki, orada cümlə əsbab mühəyyəta olsun. Aşkardır ki, Qafqazda Tiflisdən başqa bu mətalibin pınərəftinə şayistə yer yoxdur”.

“Ziya” adı altında 76, “Ziyayi Qafqaziyyə” adı altında isə 111 sayı olmaqla cəmi 187 nömrəsi işıq üzü görmüş qəzetin əsas yazarları Səid Ünsizadə, Kamal Ünsizadə, Cəlal Ünsizadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani, Aleksandr Çernyayevski və b. olmuşdur. Qəzetdə xarici və daxili xəbərlər, günün reallıqları ilə ilgili felyetonlarla yanaşı, istinadla xarici agentliklərin informasiyaları da işıqlandırılmışdır.

Qəzet rejiminin siyasi təzyiqləri ilə yanaşı, həm də ictimaiyyətin, xüsusən də dini zümrələrin təqib və təzyiqlərinə məruz qalmışdır. “Şərq” qəzetinin baş redaktoru, arşadırmaçı Akif Aşırılı “Azərbaycan mətbuat tarixi” əsərində bu haqda yazır: “Hacı Səid Əfəndinin işi təkcə senzorlarla deyil, özünün də mənsub olduğu ruhani zümrəsinin təhdid və təzyiqlərini dəf etmək idi. 1879-cu ilin zilhiccə ayının 10-da Tiflisdə Qurban bayramı münasibətilə keçirilən mərasim barədə “Qurban bayramı” başlıqlı məqalə dərc edən “Ziya”nın ruhanilərlə uzun bir çəkişməsi başlayır. Mərasimdə xütbə oxuyan Əhməd Əfəndi barəsində məqalədə əksini tapmış “pis, xoşagəlməz səsə malik olub, özünü “xoş avaz sayan” ifadəsi kəskin etiraz doğurur. Ən böyük təşvişə düşən, məqalə barəsində etiraz edən isə şübhəsiz ki, Əhməd əfəndi və onun baş üzvü olduğu müfti idarəsi idi. Özünü təhqir olunmuş hesab edən Əhməd əfəndi müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbova şikayət etməklə kifayətlənməmiş, Qafqaz canişinliyinin ruhani idarələri üzrə nəzarətçisi knyaz Çordcadzeyə də ərizə verib, tədbir görülməsini xahiş etmişdi. Əhməd əfəndi “Qurban bayramı” məqaləsini rus dilinə çevirib şikayət ərizəsinə əlavə etmişdir. Təhqir olunduğunu iddia edən Əhməd əfəndi özünün sonrakı donoslarında qeyd etdiyi kimi ruhani idarələri üzrə nəzarətçi onun şikayətinə laqeyd yanaşmış, Səid Ünsizadə cəzasız buraxılmışdır”. (Aşırılı, 2009, s.32) Lakin deməli ki, bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, cəmi 183 nömrəsi işıq üzü görmüş “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetləri “Əkinçi”nin ideya və ənənələrini ləyaqətlə davam və inkişaf etdirmiş, öz fəaliyyətlərində bir çox vacib məsələləri “Əkinçi” qəzetindəki kimi kəskin şəkildə qoymuş, mütərəqqi fikirli müəlliflərin məqalələrinə üstünlük vermişdir. Belə ki, əgər “Əkinçi” qəzeti yeni tipli məktəblərin açılması və onlara uyğun dərslərlərin yazılması, müəllim kadrların hazırlanması məsələsini qaldırırdısa, “Ziya” qəzetinin nəşiri və sonralar həm də redaktoru olmuş Səid Ünsizadə bu tipli məktəblərin açılmasına çalışmış və müəyyən mənada istəyinə nail olmuşdur. Belə ki, onun 1875-ci ildə Şamaxıda açdığı məktəb qısa müddətdə böyük nüfuz qazanmışdır.

Səid Ünsizadənin ortancıl qardaşı Cəlal Ünsizadə isə 1883-cü ildə Tiflisdə “Kəşkül” adlı jurnal nəşr etməyə başlamış və 11 nömrə buraxdıqdan sonra jurnalı qəzetə çevirmiş və 1891-ci ilədək həmin qəzetin 123 nömrəsi çapdan çıxmışdır.

Cəlal Ünsizadə ali təhsilli, Avropa və rus mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan bir ziyalı olmuşdur. O, 1876-cı ildə Tiflisə köçmüş, Tiflisdə azərbaycanlılar üçün oğlan məktəbi açmış, həmin məktəbdə pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdi. Səid Ünsizadə “Ziya” qəzetini nəşr etməyə başlayanda Cəlali də qəzetçiliyə cəlb etmişdi.

Cəlal Ünsizadə müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə 1882-ci ildə düşmüşdü. Həmin il mayın 1-də Qafqaz canişininin baş idarəsinə yazdığı məktubda o, “Kəşkül” adlı jurnal çıxarmaq istədiyini bildirmişdi. Onun xahişi 1883-cü ildə yerinə yetirilmişdir. Həmin ilin yanvar ayında jurnalın birinci nömrəsi çapdan çıxmışdır.

Cəlal Ünsizadə “Kəşkül”ü çox çətin şəraitdə buraxmışdır. Jurnalın redaksiyası Tiflisdə dar bir küçədə iki yarıqaranlıq otaqda yerləşirdi. Mətbəə avadanlığı çatışmırdı, işçi qüvvəsi yox idi. Şagird dəftərindən azca böyük olan iki həftədə bir çıxarılan, cəmi 12-16 səhifədə buraxılan jurnala böyük əmək sərf edilirdi. Cəlal Ünsizadə təhsil görmüş gəncləri redaksiyaya cəlb etmək üçün lazımı səy göstərirdi. O zaman Tiflisdə işləyən azərbaycanlı müəllimləri tez-tez redaksiyaya dəvət edirdi. 1883-cü ildə Tiflis gimnaziyasının 6-cı sinfində təhsil alan Məmməd Kəngərli redaksiyada məsul katib vəzifəsinə işə götürmüşdü. O, həm də C.Ünsizadə ilə birlikdə məqalələrin tərtibi və jurnalın nəşri məsələlərinə də bilavasitə nəzarət edirdi. M.Kəngərli həm də Rusiya qəzetlərini diqqətlə oxuyur, lazımı materialları tərcümə edir və “Kəşkül”ün vasitəsilə azərbaycanlı oxuculara çatdırırdı.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq “Kəşkül”ün müəllif və müxbir heyəti çox geniş və zəngin olmuşdur. Qəzetin Bakı, Quba, Qarabağ və İrəvanda öz müvəkkilləri olmuş, redaksiyanın oxucularla əlaqəsinin möhkəmləndirilməsində həmin müvəkkillər böyük rol oynamışlar. C.Ünsizadə “Kəşkül”ün redaksiya heyətinə Ukrayna yazıçısı N.Kulak, o zaman Tiflisdə çıxan “Yuridiçeskoye obozreniye” (“Юридическое Обозрение”, daha sonralar “Кавказское Обозрение”, 1881-1886) məcmuəsinin müdiri və redaktoru A.B.Stepanov, Tiflisin baş həkimi Babud, Tiflis maarif məclisinin sabiq müdiri Pulseladze, görkəmli pedaqoq, Qori Seminariyasının baş müəllimi Aleksey Osipoviç Çernyayevski, məşhur gürcü şairi İlya Çavçavadze, məşhur gürcü ədibi Georgi Eristavi, erməni yazıçılarından Aleksandr Şirvanzadə və başqa qabaqcıl ziyalıları toplaya bilmişdir. Bunlardan başqa, Azərbaycan yazıçı və publisistlərindən H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, M.Şahtaxlı, S.M.Qənizadə, S.Vəlibəyov, M.Sultanov, G.Kəngərli, Ə.Qayıbov, R.Axundov kimi sənət və mədəniyyət adamları da “Kəşkül”ün ətrafında olmuş, “Kəşkül”lə fəal surətdə əməkdaşlıq etmişlər, qəzetə bədii əsərlər, publisist məqalələr yazmışlar.

“Kəşkül” (1883-1891) öz istiqaməti etibarilə “Ziya”dan seçilmişdir. İctimai və ədəbi proqramı daha geniş olan “Kəşkül”ün “Ziya” qəzetinə nisbətən həm mövzu dairəsi daha əhatəli, həm də məqalələrin yazılış forması müxtəlif və rəngarəng idi. “Kəşkül” həyatın hər sahəsindən məlumat verən zəngin materiallar “çantasına” bənzəyirdi. Qəzetə “Kəşkül” adının verilməsi də məhz elə bununla əlaqədar idi.

“Kəşkül” öz ideya istiqamətinə görə “Əkinçi”yə daha yaxın olsa da, burada “Əkinçi”-dən fərqli olaraq siyasi məsələlərə də yer verilmişdir. Bu qəzetdə ticarət, sənaye, sənətkarlıq və mədəniyyət məsələlərinə də toxunulmuşdur.

C.Ünsizadə “Kəşkül”də ərəb, fars və rus dillərində də materiallar verməyi nəzərdə tutmuşdu. O, bir sıra Şərq ölkələrində qəzet üçün müxbirlər yetişdirmək, həmin ölkələrdən maraqlı yazılar dərc etmək niyyətində idi. Təəssüf ki, redaktor bu təşəbbüsünü yerinə yetirə bilməmişdir. O, təkcə qəzetdə ara-sıra farsca və rusca verilən məqalələr verməklə kifayətlənmişdir. (Bəzi məlumatlara görə isə, “Kəşkül” Azərbaycan dilində nəşri ilə yanaşı, bir müddət bu qəzet ərəb və fars dillərində də çap edilmişdir.) 1884-cü il yanvarın 1-dən həftəlik qəzetə çevrilən və 1891-ci ilədək nəşr edilən “Kəşkül”də publisistik məqalələr, dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, ictimai-siyasi məsələlər üzrə yazılar, orijinal ədəbi parçalar, Avropa, Şərq və rus ədəbiyyatından tərcümələr çap olunmuşdur. Qəzet “Əkinçi”nin demokratik ənənələrini davam etdirərək, Şərq despotizmini, geriliyi, mədəni inkişaf yollarını göstərmişdir. Eyni zamanda, “Kəşkül” mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarının köməyinə ümid bəsləmiş, onlara arxalanmışdır. Qəzet yazırdı: “Yeni başlanmış həyat, yeni köməyə və təlimata möhtacdır. Ümid edirik ki, bizimlə yanaşı, millətimiz yaradılmış bu vərəqin nəşrinə kömək edəcəkdir”. Məlumatlara əsasən, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərində, Qori Müəllimlər Seminariyasında və b. yerlərdə təhsil almış gənclər “Kəşkül” qəzetinin mütərəqqi təşəb-

büslərini müdafiə edərək, onun ətrafına toplaşmışlar. “Kəşkül”ün başladığı hərəkətdə Tiflisin rus ziyalıları, tərəqqipərvər Tiflis müəllimləri də iştirak etmişlər.

“Kəşkül”ün səhifələrində ədəbiyyat məsələlərinə dair qabaqcıl, mütərəqqi ideyalara geniş yer verilmişdir. “Kəşkül” realist ədəbiyyatın əhəmiyyətini yüksəyə qaldırmış, köhnə mədrəsələrdə islahat keçirilməsinə, yeni məktəblərin, kitabxana və teatrların açılmasına, digər milli mədəniyyət ocaqlarının təsis edilməsinə tərəfdar çıxmışdır. Qəzet klassiklərin təbliğində müəyyən rol oynamış, Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi və başqalarının irsinə böyük əhəmiyyət vermiş, səhifələrində A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani və başqalarının yaradıcılığına geniş yer ayırmışdır. Onlar qəzetin əsas təbliğ etdiyi simalar olmuşlar. “Kəşkül”ün səhifələrində həmçinin H.Zərdabi, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, R.Axundov, S.Vəlibəyev, G.Gəngərli kimi dövrün qabaqcıl ədib, şair və ziyalılarının əsərləri daha çox çap olunmuşdur.

Ədəbiyyat məsələləri ilə müntəzəm məşğul olan “Kəşkül” milli ədəbiyyatımızın təbliğatçısı olmaqla yanaşı, həm də öz səhifələrində rus, gürcü və erməni klassiklərinin, eləcə də, Şiller və Hüqo kimi dünyaca məşhur olan ədiblərin əsərlərindən nümunələr də vermişdir. “Kəşkül” vasitəsilə oxucular nəinki XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə dair Azərbaycanda baş verən hadisələrlə, eyni zamanda, Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə də yaxından tanış olmuşlar. Qəzet Güney Qafqaz, Rusiya, Avropa və Asiya xalqlarının mədəni irsinin təbliğ edilməsinə, inkişaf etməkdə olan yeni demokratik ədəbiyyatın nümunələrinin çapına böyük diqqət yetirmiş, öz səhifələrində Azərbaycan dilində rus və dünya ədəbiyyatından tərcümələr vermiş, öz oxucularını rus və dünya klassiklərinin əsərləri ilə tanış etmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda bədii fikrin inkişafında «Kəşkül»ün mühüm rolu olmuşdur. (*Hacıyev, A. Seçilmiş əsərləri, 2021, s.24*) “Kəşkül”ün ümumi ədəbi istiqaməti demokratik xarakter daşmışdır. Realizm burada dövrün hakim yaradıcılıq metodu kimi ardıcıl olaraq müdafiə olunmuşdur. (*Ətraflı bax: Talıbzadə, K., 1984; Qurbanov, Ş., 1961; Zeynalov, A., 1961*) Lakin sovet dövründə bu nəşrlər haqqında elə də geniş məlumat verilməmişdir. Akif Aşırılı bunu nəzərdə alaraq yazır: “Sovet dövrünün araşdırıcıları ideoloji yöndən bu qəzet və dərgiyə yanaşaraq obyektivlikdən kənar fikirlərə rəvac vermişlər.” (*Aşırılı, 2009, s. 7*). Bu fikirlər isə ondan ibarət idi ki, bu qəzetlərdə islam birliyi və milli düşüncə təbliğ olunurdu, xalqın maariflənməsi üçün Avropanın elmi yenilikləri ilə oxucuların tanışlığına, ədəbiyyata yeni baxışın formalaşmasına əsaslar yaradırdı. Elə buna görə də, çox keçmir ki, “Kəşkül”ün mütərəqqi cəhətləri çar şurasını narahat etməyə başlamışdır: “Kəşkül”ü öz tərəflərinə çəkməyə çalışan mürtəcə qüvvələr maddi vəziyyətinin ağır olduğundan istifadə edərək, “Kəşkül”ə vəsait verməyə hazır olduqlarını bildirmişlər. Lakin onların bu ciddi cəhdi boşa çıxmışdır. “Kəşkül” heç kimdən maddi yardım almadan, bütün çətinliklərə dözərək öz fəaliyyətini bir müddət davam etdirə bilmişdir.

“Kəşkül” qəzeti bağlandıqdan sonra Tiflisdə yenidən Azərbaycan dilində mətbuat orqanı yaratmaq üçün daha bir neçə dəfə təşəbbüs olmuşdur. Lakin onların təşəbbüsü fayda verməmişdir. (*Zeynalov, N.N., 1973, s.56.*) Məsələn, Məhəmmədəğa Şahtaxtının 1896-cı ildə Azərbaycan dilində “Tiflis” adlı qəzetin açılması üçün etdiyi müraciəti daxili işlər naziri bir ildən sonra rədd etmişdir. Kamal Ünsizadə 1900-cü ildə “Danış” adlı qəzet çıxarmaq istəmişdir. Ona da “yox” cavabı verilmişdir. Nəriman Nərimanovun çapına çalışdığı “Tazə xəbərlər” (“Novoye vesti”) qəzetinin və “Məktəb” jurnalının, eləcə də, onun müəllim dostu Sultan Məcid Qənizadə ilə birlikdə çıxarmaq istədiyi “Sovqat” jurnalının nəşrinə də icazə verilməmişdir. Bundan əlavə, S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyovun aylıq “Nübar” jurnalının nəşri üçün verdikləri ərizə də çox keçmədən Baş mətbuat işləri idarəsi tərəfindən rədd edilmişdir. Yeni qəzet nəşrlərinə başlanılmasına icazə almaq üçün çar hökumətinə ünvanlanan digər müraciətlərin də əksəriyyətinə mənfi cavab verilmişdir. Tarixi materillərdən və mətbuat tarixini araşdıran mütəxəssislərin yazdıqlarından da bəlli olduğu kimi Cəlil və Kamal Ünsizadə qardaşlarının “Azərbaycan”, K.Ünsizadənin Klimovski ilə birlikdə “Uçan yarpaq”, Əhməd bəy Ağayevin “Məşriq” və başqa qəzetlərin nəşri ilə bağlı müraciətlərinin taleyi də əvvəlki kimi mənfi cavablandırılmışdır. Bu hər şeydən əvvəl çar Rusiyasının azərbaycanlılara qarşı apardığı müstəmləkə siyasətinin nəticəsi idi. Bir sözlə, Azərbaycan mətbuatı inkişafının ilkin dövrlərində xeyli maneələr və çətinliklərlə üzləşmişdir. Belə ki, çar hakimiyyətinin sərt senzurası ölkədə nəşr olunan qəzet və jurnalların nəinki sayının sürətlə artmasına imkan verməmiş, həm də mövcud olanları da bir-bir bağlamaq üçün bəhanələr axtarmışdır. A.Zeynalzadənin “Azərbaycan

mətbuatı və çar senzurası: 1850-1905” adlı kitabında da qeyd edildiyi kimi, XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan ziyalılarının ölkədə mətbuatın inkişafı və genişləndirilməsi istiqamətində göstərdikləri cəhdlər çox zaman çar hökumətinin yaratdığı süni maneələr ucbatından reallaşmamışdır. Yerli mətbuatın inkişafına qarşı yönələn təzyiqlər yeni mətbu orqanlarının ərsəyə gəlməsinə yaradılan süni maneələrlə yanaşı, artıq dərc olunmağa başlayan qəzet və jurnalların bağlanması şəklində də özünü göstərmişdir. “Əkinçi” qəzetinin nəşrinin dayandırmasına da səbəb məhz mütləqiyyətin Azərbaycan xalqının maariflənməsinin, ölkədə milli oyanışın qarşısını almaq məqsədi olmuşdur. Xalqımızın mütərəqqi düşüncəli ziyalıların nəşr etdirdiyi demokratik, liberal mətbuata qarşı təzyiqlər sonrakı illərdə də davam etdirilmiş və 1884-cü ildə “Ziyayi-Qafqaziyyə”, 1891-ci ildə isə “Kəşkül” bağlanmışdır. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq azərbaycanlı ziyalılar ana dilində qəzet və jurnalların nəşri istiqamətində yorulmaz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. O cümlədən, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəcəf bəy Vəzirov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaxından iştirakı və rəhbərliyi ilə 1905-1918-ci illər ərzində ölkəmizdə nəşr olunan “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Nicat”, “İşıq”, “Qurtuluş”, “Dirilik”, “Füyuzat”, “Təzə həyat”, “Yeni füyuzat”, “Şəlalə”, “İqbal”, “Açıq söz” və s. qəzet və jurnalların səhifələrində millətin taleyüklü problemləri müzakirə edilmiş, dövrün feodal geriliyi, kəndlilərin ağır həyatı təsvir olunmuş, mədəniyyət, ədəbiyyat, dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tarixi materiallardan o da aydın olur ki, “Kəşkül”ün maarifçilik istiqamətdəki addımlarını 1881-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin martına qədər işıq üzü görən “Kaspi” qəzeti uğurla davam etdirmişdir. Daha doğrusu, “Kəşkül”ün ideyaları “Kaspi” qəzetinin səhifələrində M.Şahtaxtlı, Ə.Ağayev və başqaları tərəfindən daha geniş təbliğ olunaraq, milli mənlük şüurumuzun formalaşmasında Azərbaycanın Avropaya, bütövlüklə dünya birliyinə inteqrasiyasının etibarlı əsaslar üzərində qurulmasına öz töhfəsini vermişdir.

1889-cu ilə Fransya gedən Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1902-ci ildə xaricdən qayıtdıqdan sonra qəzet çıxarmaq eşqi onda daha da güclənmişdir. O, öz doğma kəndindəki ata mülkünü sataraq Tiflisdə mətbəə təşkil etməyə başlamışdır. Yeni qəzet çıxarmaq haqqında hökumətə ərizə vermiş, eyni zamanda əməkdaşlar barəsində fikirləşmişdir. 1903-cü ilin əvvəllərində M.Şahtaxtlının təşəbbüsü müsbət nəticə vermişdir. Onun “**Şərqi-rus**” (1903-1905) adlandırdığı qəzetin birinci nömrəsi martın 30-da işıq üzü görmüşdür. Əvvəlcə həftədə 3 dəfə çıxan qəzet 1904-cü il iyunun 8-dən etibarən gündəlik qəzetə çevrilmişdir. Mətbuat tarixinin araşdırmaçılarının da qeyd etdikləri kimi, 1903-cü ildə Tiflisdə Məhəmməd ağa Şahtaxtlının redaktorluğu ilə nəşrə başlayan, sonralar isə bir müddət C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə işıqüzü görən “Şərqi-rus” qəzeti, ədəbi və ictimai həyatda müsbət hadisə olmaqla yanaşı, həm də, XX əsrdə Azərbaycan dilində çıxan ilk ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, ədəbi yönü qəzet kimi tarixə yazılmışdır.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Qərbi Avropa və Mərkəzi Rusiyanın qəzet və jurnallarında səmərəli fəaliyyət göstərərək jurnalistikanın Qərb standartlarına da kifayət qədər bələd olmuşdur. Odur ki, o, “Əkinçi” ənənələrinə sadıq qalaraq xalqın maariflənməsi, qadın azadlığı, fanatizmin tənqidi, cəmiyyətdə demokratik prinsiplərin formalaşması, yeni ədəbi normaların möhkəmlənərək geniş şəbəkəni əhatə etməsi və s. uğrunda əzmlə mübarizə aparmışdır. Məlumatlara əsasən, M.Şahtaxtlı M.F.Axundzadənin ərəb əlifbasının islahı sahəsində başladığı işi, həm də dilçi bir alim kimi inkişaf etdirib özünün hazırladığı Məhəmmədəğa xəttini “Şərqi-rus” vasitəsilə əməli şəkildə tətbiq və təbliğ etmişdir. M.Şahtaxtlı jurnalistikanın demokratik prinsiplərini də öz qəzetinin səhifələrində əməli şəkildə tətbiq etmiş, o, həm özünün əlifba layihəsi, həm də qəzetdə qaldırılan digər sosial-mədəni problemlər haqda “Şərqi-rus”un səhifələrində açıq polemik diskussiyalara meydan vermişdir. Bu zaman özünün tənqidinə həsr edilən materialları çap etməkdən də qorxmamışdır. “Şərqi-rus” azad və demokratik sözün, fikir, ideya və mövqelər mübarizəsinin meydanına çevrilmişdir. 1903-1905-ci illərdə işıq üzü görən və Ömər Faiq Nemanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Abbas Səhhət, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsər və b. kimi maarifçiləri öz ətrafında birləşdirən “Şərqi-rus” qəzeti Azərbaycanda mətbuatın inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşlar.

Azərbaycan xalqına anadilli mətbuat çox vacib idi. B.Əhmədovun yazdığı kimi: *“Anadilli mətbuatın yaranması və inkişafı ilə milli şüurun yavaş-yavaş ədəbi müstəvidən ictimai-siyasi müstəviyə keçməsinə ziyalıların da rolu böyük olur. Siyasi, ictimai mühitə qoşulan ziyalılar Rusiya və Avropada təhsil alaraq siyasi cəhətdən qismən formalaşmışdılar.”* (Əhmədov, 2015, s. 19). Bu cəhətdən M.Şahtaxlı və onun redaktoru olduğu “Şərqi-rus” qəzeti Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixində mühüm yerlərdən birini tutur. O, XX əsrin ilk və həm də gündəlik Azərbaycan qəzetidir. Bu qəzetin Azərbaycan mətbuatı tarixində ən böyük xidmətlərindən biri odur ki, Cəlil Məmmədquluzadə və Ö.F.Nemanzadə kimi görkəmli publisistləri üzə çıxarmış, özündən sonrakı mətbuatda demokratik cəbhəni ardıcıl olaraq möhkəmləndirə bilən mahir redaktorlar yetişdirmiş və təcrübəli yazarlar formalaşdırmışdır. (Zeynalov, 1973, səh. 60,63.)

“Şərqi-rus” qəzeti elə bir şəraitdə nəşr olunmuşdur ki, o vaxt çar hökuməti, digər xalqlar kimi, Azərbaycan xalqını da ən ibtidai azadlıqlardan məhrum etmişdi. Belə bir şəraitdə nəşr olunan qəzet bütöv Azərbaycana işıq salmışdır. Elə buna görə də, C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, qəzet az bir müddətdə özünə böyük hörmət və şöhrət qazandıra bilmişdir.

Çarizmin amansız işgəncə və təqiblərinə baxmayaraq, qabaqcıl və mütərəqqi fikirli fədakar ziyalılar XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatını əzm və fədakarlıqla inkişaf etdirmişlər. Naxələf çar hökumətinin tör-töküntüləri isə tərəqqipərvər mətbuatın inkişafına müxtəlif yollarla əngəl törədir, özünə tabe etdiyi xalqların iqtisadi və mədəni cəhətdən irəli getməsinə imkan vermir, əksinə hakim-istismarçı siniflərin və mütləqiyyətinin mənafeyini müdafiə edən mürtəce mətbuat və ədəbiyyatın yayılmasına hər vasitə ilə kömək etməyə cəhd göstərirdilər. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan mətbuatının inkişafına mane olan ən əsas səbəblərdən biri də anadilli mətbəənin azlığı idi. Belə ki, XIX əsrin sonlarında Bakıda cəmi 5 xırda mətbəə, bir litoqrafiya var idi ki, bunlardan da ancaq biri Azərbaycan dilində idi. Bütün bu və ya digər çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan ziyalıları “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”), “Kəşkül” və “Şərqi-rus” qəzetlərinin səhifələrində konkret tarixi şəraitdə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sinfi mübarizə vəzifələrini başa salmış, onları çarizmə, burənda-ziyaya və mülkədarlara qarşı barışmaz mübarizəyə doğru səsləmişdir. (İbrahimov, 1993)

Sonuncu nömrəsi 1905-ci il yanvarın 15-də buraxılmış “Şərqi-rus” qəzeti bağlandıqdan sonra C.Məmmədquluzadə özü müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə düşmüşdür. Bunun üçün çox çalışmışdır. “Şərqi-rus” qəzetinin mətbəəsinin işsiz qaldığını görüb ondan istifadə etmək istəmişdir. Lakin mətbəəni almaq üçün lazım olan küllü miqdarda pul onda olmamışdır. 1905-ci ilin ortalarında Mirzə Cəlil Ömər Faiq Nemanzadə ilə birləşərək, o zaman Tiflisdə yaşayan Məşədi Ələsgər Bağırovun maddi köməyi ilə həmin mətbəəni satın almışdır. Onlar mətbəəyə **“Qeyrət”** adı vermişlər. Bununla da, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının ikinci dövrü başlamışdır. O, həmin mətbəədə onlarla kitab, intibahnamə və vərəqələr buraxmışdır.

Gənc jurnalist C.Məmmədquluzadə 1906-cı il fevralın 21-də Tiflis qubernatoruna ərizə ilə müraciət edərək **“Molla Nəsrəddin”** adlı satirik-yumoristik jurnal çıxartmasına icazə istəmişdir. Bu təşəbbüsü o zaman Qafqazda, Rusiyanın digər yerlərində çıxan Azərbaycan, rus və tatar qəzetləri də bəyənmiş, bu barədə xəbərlər yaymışdılar. Martın 4-də jurnalı çıxarmaq üçün Mirzə Cəlilə Tiflis qubernatoru dəftərxanası tərəfindən şəhadətnamə verilmişdir.

“Şərqi-rus” qəzetində çalışdığı müddətdə peşəkar jurnalist kimi yetişən Cəlil Məmmədquluzadənin yazıçı və publisist istedadı əsasını qoyduğu ilk milli satirik **“Molla Nəsrəddin”** (1906-1931) jurnalında daha parlaq şəkildə üzə çıxmışdır. 1906-cı il aprel ayının 7-də Tiflisdə **“Molla Nəsrəddin”**in işıq üzü görməsi milli mətbuatın inkişafında əlamətdar hadisəyə çevrilmişdir. 1918-ci ilədək Tiflisdə nəşr edilən jurnal 1921-ci ildə Təbrizdə, 1921-1931-ci illərdə isə Bakıda çap olunmuşdur. **“Molla Nəsrəddin”** jurnalı müstəmləkəçilik siyasətini, cəhaləti, geriliyi, sosial ədalətsizliyi kəskin tənqid etmişdir. Qısa bir zamanda oxucu dairəsi genişlənən jurnalın şöhrəti Qafqazın hüdudlarını aşaraq bütün Rusiyaya, Türk dünyasına, Yaxın və Orta Şərqlə yayılmışdır. Eyni zamanda, bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, jurnal 25 il müddətində fəaliyyət göstərə bilmişdir. Bu jurnalın nəşri müddətində formalaşan **“Mollanəsrəddinçilik”** ictimai-ədəbi hərəkatı Azərbaycan mətbuatının sonrakı inkişafına da böyük təsir göstərmişdir. Jurnalın yaradıcıları olan Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemanzadə tezliklə şair Mirzə Ələkbər Sabir, realist ədəbiyyatın nümayəndələri Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd

Səid Ordubadi, Salman Mümtaz və başqaları kimi onlarca istedadlı redaksiya ətrafına toplamışlar. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin birinci sayında verilmiş “*Sizi deyib gəlmişəm*” başlıqlı məqalə bütün molla-nəsrəddinçilərin fəaliyyət proqramı kimi böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

C.Məmmədquluzadənin Ömər Faiq Nemanzadə ilə birlikdə hazırladığı jurnalın ilk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də işıq üzü görmüş və tezliklə nəinki Tiflisdə, eləcə də, Tiflisdən çox-çox uzaqlarda “Molla Nəsrəddin” jurnalı özünə yüzlərlə oxucu tapmışdır. Tarixi məlumatlara əsasən, “Molla Nəsrəddin”ə onun elə ilk nömrələrindən Tiflisdən başqa bir çox yerlərdən məktublar yazmışlar. Bakıdan, Şəkidən, Lənkərandan, Qarabağdan, Naxçıvandan, Salyandan, Aşqabaddan, Dərbənddən, Moskvadan, Peterburqdan və b. şəhərlərdən ünvanlanan məktublarda çox ciddi problemlər diqqətə çatdırılmışdır. Həmin problemlərin hamısı mütləq xalqın bir millət kimi formalaşmasına əngəl olan faktlarla zəngin olmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Tiflisdə nəşri 1918-ci ilin yanvarında ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq dayanmışdır. Həmin ilin sentyabr ayında Tiflisdə Ə.Qarayevin redaktorluğu altında çıxan “**Tartan-partan**” jurnalı özünün elə birinci sayında “Molla Nəsrəddin”in yoxluğuna işarə ilə deyirdi: “*Molla Nəsrəddin*” *gedəndən bəri heç üzümüz gülmür*”. (“*Tartan-partan*”, 1918, №1. s. 3)

Bəli, “Molla Nəsrəddin”dən əvvəl də, sonra da Azərbaycan dilində neçə-neçə mətbuat orqanları fəaliyyət göstərmiş və onların əksəriyyəti xalqın mədəni inkişafında, siyasi dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Lakin həmin mətbuat orqanlarının əhəmiyyətini zərrə qədər azaltmadan yenə də etiraf etməli oluruq ki, onların heç biri kəskin və prinsipial istiqamətinə, təsir və nüfuz dairəsinə, qaldırdığı və həll etdiyi problemlərin aktuallığına görə “Molla Nəsrəddin” səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Bu da təbiidir, *çünki jurnal təkcə bir nəfərin rəsmi imzası ilə nəşr olunsa da, bütün XX əsr Azərbaycan demokratlarının yeganə mübarizə orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir*. (Qurbanov, Ş. 1991, s. 65; Məmmədov, X. 1988, s. 84).

Azərbaycan ictimai-ədəbi fikir tarixində yeni bir səhifə açan, böyük jurnalist, nasir və dramaturq C.Məmmədquluzadənin və onun yaxın silahdaşı Ömər Faiq Nemanzadənin (1872-1938) gərgin zəhməti sayəsində nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” ideya-siyasi istiqaməti ilə satirik və inqilabi-demokratik bir xətt tutmuşdur. Azad insan və vətəndaşlıq hüquqları naminə feodal-patriarxal münasibətlərə, burjua mühitinə kəskin tənqidi münasibət, milli zülmə, imperializmə və müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə, Şərqi xalqlarının milli əsarətdən azad olması, qadın azadlığı və s. jurnalın təbliğ etdiyi əsas məsələlərdən olmuşdur. Elə buna görə də, akademik Kamal Talıbzadə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, *Azərbaycan tənqidi realizmini inqilabi-demokratik ideyaların carçısı olan “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) jurnalından ayrı düşünmək olmaz*. (Talıbzadə, 1989, s. 7). Göründüyü kimi, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti və milli şüurunun inkişafı Tiflis ədəbi mühiti ilə sıx bağlı olmuşdur. Tiflis ədəbi-ictimai mühiti, Tiflisdə nəşr olunan qəzet və jurnallar Azərbaycan milli mədəniyyət və mətbuat tarixində silinməz iz qoymuş, mətbuatımızın inkişafı və onun yeni məna kəsb etməsinə də müsbət təsir göstərmişdir.

Tiflisdə Azərbaycan mətbuatının işıq üzü görməsi təkcə burada yaşayan azərbaycanlıların maariflənməsini deyil, bütövlükdə Azərbaycanda və kənarda yaşayan digər azərbaycanlıların da ədəbi, mədəni mühitdən xəbər tutmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, bu mətbuat orqanlarının bir çoxu nəşr olunduğu coğrafiyanın hüdudlarını aşmış, Türkiyədə, Orta Asiyada, hətta, Sibirdə yaşayan türk xalqlarının həyatında mühüm rol oynamışdır. “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi mətbuat orqanları xalqın böyük bir kəsimində milli mənlilik və dini şüurunun formalaşdırdığı kimi, “Şərqi-Rus” qəzeti Tiflisdə nəşr edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın ilk gündəlik qəzeti kimi Azərbaycandan gedən məqalələri də nəşr etmiş və Azərbaycan ədəbi prosesinin bir parçasına çevrilmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə nəinki Qafqazı, eləcə də, bütün türk və müsəlman dünyasını dolaşmışdır. Bütün bunlar Tiflisin Azərbaycan ədəbiyyatı kimi, onun mədəni mühitini də formalaşdıran faktorlardan olduğunu aydın şəkildə göstərir. Bu ənənə Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921) dövründə xeyli inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, çağdaş milli-mədəni muxtariyyətin başlanğıc illərində, yəni dəqiq desək, 1918-1921-ci illərdə respublikada yaşayan digər xalqlarla yanaşı azərbaycanlıları da kütləvi informasiya vasitələri ilə təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər görülmüş və bu məqsədlə mətbuatın təşkilinə xeyli diqqət yetirilmişdir.

1918-1921-ci illərdə Gürcüstanın mərkəzi şəhəri Tiflisdə müxtəlif dillərdə mütərəqqi və mürtəcə cəbhədən çıxış edən bir sıra mətbuat orqanları nəşr edilmişdir. (Məmmədli, R. 1992) Bəri başdan xatırladaq ki, həmin qəzet və jurnallar arasında daim ideya və məfkurə mübahisələri olmuşdur. Həmin dövrdə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların demokratik hüquqlarının müdafiəsində, onların azadlıq ideyalarının təbliğində “**Al bayraq**” (1918-1920), “**Gələcək**” (1918-1919), “**Vətən**” (1920-1921) və s. demokratik ruhlu mətbuat orqanları xüsusilə fərqlənmişlər. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, adları çəkilən qəzet və jurnalların nüsxələrinin əksəriyyəti itib-batmış, lazımınca qorunub saxlanmamışdır. Həmin dövr Azərbaycan dilli mətbuatına qayğısızlıqdan söhbət açan Əmin Abid “**Dan ulduzu**” jurnalının 1928-ci il 2-ci nömrəsində çap olunmuş “*Azərbaycan proletar qəzetçiliyi tarixinə bir nəzər*” məqaləsində yazmışdır: “*Qiymətləri bilxassə gələcəkdə anlaşılacaq olan mədəniyyətimizin bu mühüm vəsiqələri də ortadan qayıb olmuşdur. Bunlardan bəzilərinin gərək muzeydə, gərək xüsusi əllərdə, tək-tük nüsxələrinə təsadüf edə bildik*”. (Abid, 2007, s. 276)

“**Al bayraq**” (1918-1920) qəzeti tutduğu demokratik mövqeyi ilə digərlərindən xüsusilə seçilmişdir. 1918-ci ildə nəşrə başlamış bu qəzet Tiflisdəki “Müsəlman ictimaiyyətləri”nin orqanı olmuş və həftədə iki dəfə çıxmışdır. “*Hüriyyət, Müsavat, Ədalət, Uxüvvət*” şüarını rəhbər tutan qəzetin əsas məqsədi Azərbaycanın istiqlaliyyəti və azadlığı uğrunda mübarizə olmuşdur. Onun bu qayəsini qəzetin 1919-cu il birinci nömrəsində dərc olunmuş “*Sosialistlər və Azərbaycan istiqlalı*” sərlövhəli məqaləsindən aydın hiss edirik: “*...Azərbaycan istiqlalı da sosialistlərin ümumi prinsiplərindən doğma keyfiyyətdir. Buna görə biz, öz proqramımıza sadıq qalaraq, Azərbaycan istiqlalını elan və onu var qüvvəmiz ilə müdafiə edirik. Bizim müdafiə nə dərəcə və sürətlə olduğunu başqa bir vaxta qoyub şimdilik bunu deyəlim ki, bizim sosialistlərin qəvi imanları və qəvi hərəkətləri bu günkü parlamanımızın açılmasına, davam etməsində və müstəqil heyətin Avropaya getməsinə səbəb və bəlkə də yeganə səbəb olmuşdur.*” (Abid, 2007, s. 275) “Al bayraq” bu bərədə fikrini davam etdirərək, bir tərəfdən Azərbaycan istiqlalının möhkəmlənməsi yolunda çalışdıqlarını, o biri tərəfdən isə bu istiqlalı “öz sinfi interesləri” yolunda işlətmək və “öz ağıllarını və istiqdadını bizim kəndli və əməlinin boynuna taxmaq istəyən xozeyinlər” ilə mübarizə etməkdən ibarət olacağını hesab edərək yazmışdır: “*Azərbaycan kəndlisi və əmələsi tam mənası ilə müstəqil olmalı, həm xaricilərin boyunduruğundan, həm daxildəki “xozeyin”lərin əzabından qurtarmalıdır*”. (Abid, 2007, s. 276) Ə. Abid “Al bayraq” qəzetinin “*...bir aralıq mənşəvik ruhunda olduğunu söyləyən yoldaşlar da vardır*” (Abid, 2007, s. 276), - deyər fikrini davam etdirmişdir. Gətirdiyimiz nümunədən də görüldüyü kimi, “Al bayraq” qəzeti Azərbaycanı tam müstəqil fəhlə-kəndli kimi görmək istəmişdir. Onu da xatırlatmaq istərdik ki, bir il Tiflisdə nəşr olunan “Al bayraq” qəzeti 1920-ci ildən etibarən öz fəaliyyətini Bakıda davam etdirmişdir. Əliheydər Qarayev, Əhməd bəy Pepinov (Cövdət) və M. Məhərrəmov tərəfindən idarə edilən qəzetin ömrü Bakıda da uzun sürməmiş, elə həmin il martın 31-də sonuncu nömrəsi çıxmış və bununla da qəzet öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

1918-ci ildə Tiflisdə nəşrə başlayan və Azərbaycan xalqının səadəti və xoşbəxtliyi uğrunda ardıcıl mübarizə aparan orqanlardan biri də “**Gələcək**” (1918-1919) qəzetidir. Həftəlik qəzet kimi nəşr edilən “Gələcək”in ilk nömrəsi 1918-ci il iyunun 26-da çıxmışdır. Bu qəzet də Azərbaycan xalqının mənafeyini müdafiə edərək onun xoş gələcəyi uğrunda mübarizə aparmış, səhifələrində millətin təhsil almasını arzulamış, onlara elm, savad qazanmağı tövsiyə etmişdir. Qəzet həmin dövrdə baş verən siyasi hadisələrə də biganə qalmamış, onlara öz münasibətini bildirmişdir. “Gələcək” qəzeti Zaqafqaziyada hökm sürən hərə-mərəliyi, millətçilik və şovinizm siyasətini qətiyyətlə pisləmiş, Qafqazda xalqlar dostluğunun möhkəmlənməsinin tərəfdarı olmuşdur. Bu mətbuat orqanı bolşeviklərin yürütdüyü siyasəti bəyənməmiş, onlara mənfi münasibət bəsləmişdir. Qəzet 1919-cu il aprelin birində fəaliyyətini dayandırmışdı. Onun cəmi 40 nömrəsi çıxmışdır. Bu qəzeti Səməd ağa Ağamalıoğlu və Əziz Şərifov redaktə etmişlər. Xatırlatmaq istəyirik ki, həmin vaxtda S. Ağamalıoğlunun və Ə. Şərifovun redaktəsi ilə Tiflisdə rus dilində “**Пробуждение**” (“**Probujdeniye**”) qəzeti də çıxmışdır. Hər iki qəzetin ideya istiqaməti eyni olmuşdur. Onların fəaliyyəti haqqında M. Ağacanov yazırdı ki, “bu qəzetlərin səhifələrində müsəvat hökumətinin millətçilik siyasəti bəzən kəskin tənqid edilirdi. Bununla birlikdə qəzet bolşeviklərə və RSFSR-in Sovet hökumətinə böhtanlar yağdırırdı.” Lakin “Gələcək” qəzetinin səhifələrində çap olunmuş

yazılardan tam aydın olur ki, o, heç də “müsavat hökumətinin millətçilik siyasətinin” pisləməmiş, əksinə, bu hökumətin milli respublika yaratmaq siyasətini geniş təbliğ etməyə çalışmışdır.

Həmin dövrdə nəşr edilən mətbuat orqanlarını araşdırmaq məqsədilə 1989-cu ildə Tbilisi şəhərində Gürcüstan Respublikası K.Marks adına Mərkəzi Dövlət Kitabxanasının nadir fondunda işləyərkən burada saxlanılan Azərbaycan dilində nəşr olunmuş kitablar, jurnallar və məcmuələr arasındakı “**Vətən**” (1920-1921) məcmuəsi də diqqətimizi cəlb etmişdir. İndiyə kimi elmi ədəbi ictimaiyyətimizə bəlli olmadığını, məzmununun isə maraqlı, zəngin və əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq onun barəsində bir qədər geniş məlumat verməyi lazım bildik.

Bəri başdan qeyd edək ki, “Vətən” Tiflisdə yaradılmış İran və Qafqaz müsəlman gənclərinin maarifi cəmiyyətinin orqanı kimi nəşr edilmişdir. Əlimizin altında onun iki nömrəsi var - 1920-ci ilin dekabrın 5-də çap edilmiş birinci nömrə və 1921-ci ilin əvvəllərində çıxmış ikinci nömrə. Birinci nömrə on iki səhifədən, ikinci nömrə isə səkkiz səhifədən ibarətdir. İki həftədə bir dəfə çıxması nəzərdə tutulan məcmuənin ikinci nömrəsində verilən xəbərdən müəyyən olur ki, qarşıya çıxan bir sıra çətinliklərlə jurnal ayda bir dəfə nəşr olunacaqdır: “*Müsəlman milli şürasının təşəbbüsü ilə başlanan Ümum-Tiflis xalq qəzetəsi xətrinə “Vətən” məcmuəsi ayda bir dəfə nəşr olunacaqdır. Fəqət mətbəə işçisi olmadığından şimdilik iki həftədə bir əvəzinə ayda bir dəfə çıxır. Qarelərdən üzr diləyib sözüümüzü bununla xitam edirik. Əgər məcmuə sonlardan camaatın məzhər tövçehi olar isə idarə əlbəttə, həftəlik olmağa çalışar*”.

“Vətən” məcmuəsini ən çox düşündürən məsələlərdən biri də dövlətin Azərbaycan dilində idarə olunması idi. Elə ilk nömrədə “*Yazılan məqalələr aydın və səlis türkcə olmalıdır*” -deyə oxuculara üz tutan məcmuənin öz dili də beləcə sadə, aydın və səlisdir. O, ana dilində danışmayan ziyalılarımızı tənqid edərək, onları xalqın taleyinə biganəlikdə təqsirləndirmiş və məsləhət görmüşdür ki, zəhmətkeş kütlələrlə, yoxsul kəndlilərlə doğma ana dilində ünsiyyətdə olmaq lazımdır. Milli dildə məktəb və başqa maarif ocaqlarının azlığını nəzərə çarpdıran məcmuə məktəblərin sayını hər vasitə ilə artırmağı, ana dilində kitab və dərslilər nəşr etməyi vacib saymışdır. Həmin dövrdə yaranan ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı cəmi iki nömrədən sonra nəşrini dayandıran məcmuənin mündəricəsinə nəzər salsaq görərik ki, o, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı əhali arasında milli mədəniyyəti və maarifi yaymağa çalışmışdır: “*...Məsləkimiz maarifdən başqa şey deyil, ...qüsurlarımızı düzəltmək üçün əsas vasitə elmdir*” - bu sözlər “Vətən”-in proqramını müəyyənləşdirmişdir. “Vətən” ziyalılara müraciətlə yazırdı: “*Bu qədər qeyrilərə möhtac ola-ola nə üçün elmə rəğbət bəsləməyək, nə üçün milli dilimiz türkcəni bilməyək. Və nə üçün qonşularımızın dilini bilməyək... onların işlərindən xəbərimiz olmasın?... Şərqdə oxumuş alimlərimizin əsərlərini oxumayaq, nəşr etməyək*”. Bu sözlər indi də müasirliyini saxlamaqdadır.

Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921) dövründə fəaliyyətləri uzun sürməyən, lakin Azərbaycan xalqının istiqlaliyyəti, onun mədəniyyəti, maarif və ədəbiyyatı ilə bağlı dərc etdikləri maraqlı və diqqətəlayiq materiallarla öz adların tarixə yazmış “**Al bayraq**” (1918-1920), “**Gələcək**” (1918-1919), “**Gənclər yurdu**” (1918), “**Vətən**” (1920-1920) və digər demokratik ruhlu mətbuat orqanları öz fəaliyyətlərini dayandırdıqdan sonra ziyalılar keçmiş Müsəlman Seyminə məxsus olan mətbəə vəsaitləri əsasında Tiflisdə Azərbaycan türkcəsi ilə yeni mətbuat orqanlarının yaradılması üçün fəal mübarizəyə başlamışlar. (Məmmədli, R., 1992)

1921-ci ilin mart ayında Tiflisdə “**Kommunist**” qəzeti fəaliyyətə başlamışdır. Lakin onun cəmi 19 sayı işıq üzü görmüşdür. 1922-ci ilin əvvəllərində xalqımızın böyük oğlu Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü və himayəsi sayəsində həmin qəzetin bazası əsasında nəşrə başlayan “**Yeni fikir**” 1927-ci ildə “**Yeni kənd**”lə (1927-1938) əvəz olunmuşdur. 1939-cu ildən “**Yeni kənd**” qəzeti “**Sovet Gürcüstanı**” adı altında çıxmaya başlamışdır. (Həmin qəzet müəyyən fasilələrlə indiyədək, (hazırda “**Gürcüstan**” adı ilə) fəaliyyətini davam etdirir. Bu babədə bir qədər sonra daha ətraflı məlumat verəcəyik. - M.Ç.) Həmin illərdə Tiflisdə “**İşıqlı yol**” (1924) qəzeti, **həmçinin**, “**Dan ulduzu**” (1926-1931), “**Şərq kolxozçusu**” (1931), “**Qızıl şafəq**” (1926-1930), “**Yeni qüvvə**” (1930-1939), “**Gənc nəsəl**” (1939-1941) və s. adda jurnallar da işıq üzü görmüşdür.

Qeyd etməliyik ki, “**Dan ulduzu**” (1926-1931) Şərqdə latın əlifbası ilə çıxan ilk ədəbi-ictimai jurnal olmuşdur. (İsmayilli, 1989, s. 267) 1926-cı ildə Bakıda çağırılan I Ümumittifaq türkoloji qurultayı ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək haqqında qərar etdikdən bir az sonra Tbilisidə

fəaliyyətə başlayan Gürcüstan və Ermənistan Əlifba Komitəsinin orqanı kimi nəşr olunan və ilk sayı 1926-cı ilin mayında işıq üzü görün "Dan ulduzu" aylıq, ədəbi elmi, ictimai və şəkilli jurnalının ilk redaktoru Ələkbər Qərib (Abbaszadə) olmuşdur. Jurnal yalnız yeni əlifbanı təbliğ etməklə deyil, Qafqazda yaşayan Azərbaycan xalqının savadlanmasına, onun ədəbiyyat və incəsənətinin inkişaf etdirilməsinə, ümumiyyətlə, mədəni tərəqqisinə xidmət göstərməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. "Dan ulduzu" nəşr olunduğu 6 il müddətində qarşıya qoyduğu məqsədə ciddi əməl etmişdir. Bunu jurnalın çapdan çıxmış 55 nömrəsinin hamısında aydın görmək olar. Jurnal ədəbiyyat sahəsində baş verən ən mühüm və ən adi hadisələri belə öz səhifələrində geniş işıqlandırmış, müsahibələr aparmış, müzakirələr açmış, ədəbi-tənqidi məqalələrlə çıxış etmiş, öz ətrafında görkəmli ədəb və sənətkarları toplamışdır. Mübaliğəsiz demək olar ki, "Dan ulduzu" əsil mənada ədəbi məcmuə olmuş və Azərbaycan mətbuatı tarixinə də bu adla daxil edilməlidir. Çünki onun səhifələrində *176 kiçik poema və şeir, 81 hekayə, 69 ədəbi – tənqidi məqalə və resenziyalar dərc olunmuşdur.* (İsmayilli, 1989, s. 268).

1930-1931-ci illərdə keçmiş SSRİ-də vüsət alan kolxoz quruculuğuna dair müxtəlif məqalələr və rəsmi materiallar, digər mətbuat orqanlarında olduğu kimi, "Dan ulduzu" jurnalının səhifələrindən də ədəbi-bədii yazıları sıxışdırmağa başlamış və jurnal istər-istəməz kənd təsərrüfatı məcmuəsinə çevrilmişdir. Jurnalın son birləşmiş 7-8 (54-55)-ci nömrəsi 1931-ci ilin iyul-avqust aylarında çıxmışdır. Bundan sonra "Dan ulduzu"nun adı dəyişilərək "**Şərq kolxozçusu**" (1931) olmuş və bir neçə nömrədən sonra fəaliyyəti dayandırmışdır.

Yeri gəlmişkən, mərhüm tədqiqatçı Əzim İsmayillinin arxiv materialları içərisindən tapıb üzə çıxartdığı və "ilk incəsənət jurnalı" adlandırdığı "**Xelobneba**" - "**İncəsənət**" (1926) adlı dərgi haqqında da oxucularımızda məlumat azlığını nəzərə alaraq bu bərdə də bir qədər ətraflı söhbət açmağı lazım bilir. "Xelobneba" jurnalının 25-ci yubiley nömrəsi 1926-cı ilin fevral ayında üç dildə-gürcü, azərbaycan və erməni dillərində çıxmışdır. Jurnalın üç dildə çıxan nömrəsində hər xalqın özünə məxsus incəsənəti və onun xadimlərinin fəaliyyəti geniş işıqlandırılmışdır.

Qarşımızda rəngi solmuş, vərəqlərinin ucu didilmiş, onsuz da kiçik olan hərfləri güclə oxunan 16 səhifəlik bir jurnal durur. Jurnalın üz qabığında ərəb əlifbası ilə iri hərflərlə "Xelobneba" və onun altında mötərizədə "**İncəsənət**" sözü yazılmışdır. Əlvən naxışlarla bəzədilmiş 5 rəqəmi öz iriliyi ilə diqqəti daha tez cəlb edir. Bu rəqəm Gürcüstan Sənaye Nəfisə Xadimləri İttifaqının (sonralar "Gürcüstan Ümumincəsənət İşçiləri İttifaqı" adlandırılmışdır. - M.Ç.) yaranmasının beşilliyini ifadə edir. Cildin ətəyində bir-birinin ardınca, səliqə ilə naxış içərisində həkk olunmuş 25 rəqəmləri isə jurnalın növbəti 25-ci nömrəsinə işarədir.

Jurnalın birinci səhifəsi Albayraqlı Zaqafqaziya ordusunun komandiri Levandovskinin təbriki və şəkli ilə açılır. Təbrikdə Albayraqlı Zaqafqaziya ordusunun hamiliyə götürmüş Gürcüstan Ümumincəsənət İşçiləri İttifaqının yaxşı işi qeyd olunur. Jurnalın təsis olunmasından danışan "Xelobneba" adlı irihəcmli material iki səhifəni əhatə edir. Məqələdə göstərilir ki, bəzi adamlar elə fikirləşirdilər ki, bu ya "Xelobneba" jurnalı nəşrə başlayandan sonra bir neçə nömrəsi çıxacaq və tezliklə bağlanılacaqdır. Lakin bu belə olmamışdır. Jurnalın artıq 25-ci nömrəsi işıq üzü görmüş və beşilliyi bayram edilir. Jurnalın yenidən nəşr edilməsinə Gürcüstan Ümumincəsənət İşçiləri İttifaqının beşinci qurultayında nail olunmuş və bu iş davam etdirilir. İndi jurnalın qarşısında duran əsas məsələlərdən biri ittifaqın işinə kömək etmək və onun inkişafına qayğı göstərməkdir. Buna nail olmaq üçün məqələdə beş bənddən ibarət təklif irəli sürülmüşdür. Bu təkliflər ittifaqın tərkibini sağladırmaq, yəni onun sıralarına təsadüfən düşmüş və ittifaqın işinə zərər verən adamları uzaqlaşdırmaq, jurnalın yalnız bir neçə şəhəri deyil, bütün respublikanı əhatə etməsi və bu yerlərdə çalışan incəsənət işçiləri ilə əlaqə saxlamaq və s. ibarətdir. Bu materialla yanaşı 1921-ci il fevralın 28-də jurnalı təsis edən Gürcüstan Ümumincəsənət İşçiləri İttifaqının birinci qurultayında məruzə ilə çıxış edən Gürcüstan Xalq Komissarları Şurasının sədri Ş.Eliavanın şəkli verilmişdir. "Xelobneba"nın məsul müdiri S.Quridzenin "Beşillik fəaliyyət" adlı qələsi jurnal haqqında oxuculara geniş məlumat verir. Buradaca Gürcüstan Maarif Komissarı D.Kandelakinin və S.Quridzenin şəkilləri dərc olunmuşdur.

"Zaqafqaziya türk səhnəsinin müəssislərindən" biri olan Nəriman Nərimanovun çərçivəyə alınmış portreti jurnalın beşinci səhifəsini bütünlüklə əhatə edir.

Sonrakı səhifələrdə Əlimirzə Nərimanovun Tiflisdə Azərbaycan teatrının yaranmasının və onun keçdiyi inkişaf yolundan bəhs edən “*Tiflis türk teatrı səhnəsinin müxtəsərcə tarixi*” adlı iri həcmli məqaləsi dərc olunmuşdur. Həmin məqalədən bəzi məqamları oxuculara çatdırmağı məqsəddüyük hesab edirik: “Cəm etdiyim doğru və dürüst məlumatlara görə birinci dəfə olaraq, sabit idarə ruhanilərdə xidmət edən türk ziyalıları: Mir-Seyfəddin Seyidov, Hacıbəy Tahirov, Müfti məktəbi müəllimlərindən Qayıbov, Şeyxülislam məktəbi müəllimlərindən Mirzə Şərif Mirzəyev və... bir neçə cavan həvəskarları, Əsgər ağa Zeynalov, Əbdülməhəmməd bəy Mərdanov, Salman Nəriman Hidayətəy Axundovun “Müsyə Jordan” adlı pyesi gürcü klubu səhnəsində 1872-ci ildə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşada qadın rollarını Azərbaycan dilində gözəl danışan rus xanımı ilə bir gürcü xanımı ifa etmişlər. Sonra müəllimlərdən Paşabəy Hüseynov, Qasım Qasimov, Baxşəlibəy Məhərrəmbəyov, Həmid Qurçibaşov, Osman ağa Qayıbov, ziyalılardan Həməzəbəy Eyvazxanbəyov və Xəliləğa Mursaqulov bu dəstəyə məlhət olub 1880-ci ildə yenidən mərhum Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” pyesini Barunbekov karvansarasında... və 1891-ci ildə Şərq rəhbəri mərhum doktor Nəriman Nərimanovun birinci əsəri olan “Nadanlıq” pyesini yenə də həmin yerdə tamaşaya qoymuşlar. 1896-cı ilə qədər bu dəstə bir növ davam etmişdir. Həmin ildən etibarən türk (Azərbaycan-M.Ç.) səhnəsi tərəqqisinə çalışıb, uğrunda atəşin ciddi-cəhd edənələr bunlardan ibarət olmuşlar: Teymur Axundov, Hüseyn Çıldırov, Həsənəxan Minasazov, Mirzə Abdulla Abdullazadə, Müslüm İbrahimov, Məşədi Yusif Şamaxılı, Cahangirbəy Şahtaxlı, Qulam Vahabov, Yunis Nərimanov, Həməzə Şabanov, Sədrəddinəxan Əhmədov, Məmmədhüseyn Əlibəyov, Əşrəf Yüzbaşov, Mirzəli Abbasov, Mirzəxan Qayıbov, Hüseynqulu Şabanov, Kərbəlayı Əli Zeynalov, Əli Əkbər Əlizadə, Əlimirzə Nərimanov, Hüseyn Minasazov, Halay Bayramov, Mir Seyfəddin Kirmanşahlı, Asəf Axundzadə, Məşədi Abdulla Əli oğlu, Cəməşid Axundov, Rza Gəncəli, Mirzə Bağır Axundov və b. Bu dəstə böyük əziyyətlər çəksə də, M.F.Axundzadə, N.B.Vəzirəvun, N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin yazdıqları müxtəlif pyesləri gah gürcü teatrında, gah karvansarada və gah da xüsusi evlərdə tamaşaya qoymuş və öz istəklərinə nail olmuşlar.”

1905-ci ildən bu dəstə daha da qüvvətlənməyə başlamışdır. Belə ki, Məmmədağlı Əliəsgər oğlu, İsmayıl Həqqi, Mir Seyfəddin Kirmanşahlı, İsmayıl Əliyev, Kərim Kərimov, Yəhya Məmmədov və Kərim Vəkilov kimi cavan həvəskarlar, Gövhər xanım, Tərən xanım, Tanaildi xanım, Baba Əlizadə, Çıldırov, Həbib Köçərlinski, Xəlil İbrahimov, Xanım Şatanova və Mələk xanım Şahnəzərova dəstəyə daxil olmuş və tamaşalar surətlə tərəqqi etməyə başlamışdır. Bu həvəskarlar dəstəsi əziyyət və məşəqqətlərlə daha beş il yaşamış və axırda özünü rəsmi surətdə ləğv etməyə məcbur olmuşdur. Bu vaxt dəstədən bir çoxu vəfat etmiş, bir neçəsi də həvəsdən düşüb kənara çəkilməmişdir. Sonra məqalədə qeyd olunur ki, dəstənin işini yaxşılaşdırmaq üçün həvəskarların tərtib etdikləri 22 maddədən ibarət nizamnaməni Tiflis qubernatoru 1910-cu il dekabr ayının 14-də təsdiq etmişdir. Həmin il dekabrın 30-da Tiflis ziyalıları dram dəstəsi üçün bir bina ayrılmasını da xahiş etmişlər. Artistlər bu məqsədlərinə uzun əzab əziyyətdən sonra 1915-ci ildə nail olmuşlar. Onlar gözəl əsərlər tamaşaya qoymuş və teatra çoxlu sayda adamlar cəlb etmişlər. Müəllif yazır: “*Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məharətləri Tiflis deyil, Bakı, Zaqafqaziya, Türkiyə və İran camaatına gözəlcə məlum oldu. Bu halda müqtədir aktyorlarımız Mirzəli Abbasov, Salahlı, Seyfi, Cəfərli, Mərdanov, Kirmanşahlı, İsfahanlı, Xəlilov və qeyriləri gecə-gündüz səhnəmizin tərəqqisi uğrunda atəşin çalışdıqlarından kamal cürətlə demək olar ki, səhnəmizi lazımi məqamına yetirirdilər.*”

1872-ci ildə əsas qoyulan Azərbaycan teatr sənətinin durmadan inkişafını davam etdirən, onun tərəqqisinə çalışan və istedadlı aktyorlar dəstəsi yetirən, Azərbaycan dramaturqlarının bir çox əsərlərini ilk dəfə tamaşaya qoyan Tiflis Azərbaycan teatrının tarixindən bəhs edən bu məqalə Ə.Nərimanovun uzun tədqiqatlarının məhsuludur. Məqalənin sonunda teatrın gələcəkdə daha da böyüyüb tərəqqi etməsinə böyük ümid bəslədiyini bildirən müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, bu məqalə teatrın “müxtəsərcə tarixi” olmasına baxmayaraq Azərbaycan teatr tarixini daha da dərinləndirən öyrənilib tədqiq edilməsi üçün sənətsünaslarımıza geniş imkanlar verir. Təəssüflər olsun ki, zəngin irsə malik olan belə bir teatr tarixinin hələ indiyədək dəqiq öyrənilməmişdir. Bu haqda sanballı bir əsərin yazılmaması bağışlanılmaz haldır. (Onu da təəssüf hissi ilə diqqətə çatdırmaq istərdik ki, vaxtı ilə akademik adını daşıyan teatrın 1947-ci ildə heç bir əsas səbəb göstərilmədən bağlanma-

sından sonra Tiflisdə Azərbaycan teatrından heç bir əsər-əlaməti qalmamış, düz 50 il Tiflisdə Azərbaycan dilində nəinki dövlət dram teatri, hətta xalq teatri belə fəaliyyət göstərməmişdir. Bu isə nədənsə yuxarı dairələrdə çalışan yüksək vəzifəli məmurlardan demək olar ki, heç kəsi əsla narahat etməmişdir. Ancaq Gürcüstanda yaşayan maarifpərvər və mübariz ziyalılarımızın böyük səylərindən sonra nəhayət ki, 1998-ci ildə Tiflisdə yenidən Azərbaycan Teatri bərqərar olmuşdur. 2004-cü ildə Tiflis Azərbaycan Teatrına dövlət statusu verilmişdir. Bu qərar, Tiflis teatrının inkişafının yeni mərhələsinin əsasını qoymuşdur. 2008-ci ildə Gürcüstan Prezidenti Mixeil Saakaşvilinin fərmanı ilə Tbilisi Azərbaycan Dövlət Dram Teatrına Azərbaycan xalqının ümummilli lider Heydər Əliyevin adı verilmişdir. 2023-cü il oktyabrın 27-də isə Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Əli Əsədov və Gürcüstanın Baş naziri İrakli Qaribaşvili Tbilisi şəhərində Heydər Əliyev adına Tbilisi Dövlət Peşəkar Azərbaycan Dram Teatrının yeni binasının təməlqoyma mərasimində iştirak etmişlər. Əlamətdar haldır ki, Heydər Əliyevin adını daşıyan bu mədəniyyət ocağının yeni binasının təməlqoyması məhz Azərbaycan xalqının Ümummilli Liderinin anadan olmasının 100-cü ildönümünə təsadüf etmişdir. - M.Ç.)

Jurnalda 1925-1926-cı il teatr mövsümündə Tiflis Azərbaycan Türk Akademik Teatrında çıxış edən 26 nəfər artistin dairədə verilmiş ayrı-ayrı şəkilləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Həmin şəkillərin altında oxuyuruq: “1.Səriyyə xanım, 2.İ.Dyavski (baş rejissor). 3.Gülbahar xanım, 4.Şahsabahlı, 5.Tərhan xanım, 6.İ.İsfahanlı (rejissor), 7.M.Cəfərli (müdür), 8.Ə.Salahlı, 9.Asyə xanım, 10.Ə.Ç.Abbasov, 11.Xəlilov, 12.L.Aqaronova. 13.Ə.Seyfi, 14.Nadirə xanım, 15.M.Ə.Abbasov, 16.İ.Həqqi, 17.Ə.Anatollu, 18.Müqbil Zamanov, 19.Ə.Dadaşlı, 20.İ.Əliyev, 21.Səməd Mövləvi. 22.Heydər Naxçıvanlı, 23.Məmmədov, 24.Q.Nəzərli, 25.Ə.İsmayılov, 26.Ə.Hümeynov.”

“Xelobneba”- “İncəsənət” (1926) jurnalının sonrakı səhifələrdə Azərbaycanın ilk görkəmli dramaturqları M.F.Axundzadə, N.B.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev və (1922-ci və 23-cü illərdə Tiflisdə türk teatrının hamisi) B.A.Talıblının şəkilləri və müxtəlif təbriklər dərc edilmişdir. Jurnalı təbrik edən təşkilatlar arasında Tiflis Azərbaycan Türk Akademik Dövlət Dram Teatri və N.Nərimanov adına klubun da adları vardır.

Göründüyü kimi “Xelobneba”- “İncəsənət” (1926) jurnalının səhifələrində Azərbaycan teatrına geniş yer verilmiş, onun tarixi fəaliyyəti və artistləri haqqında bir neçə sərbəll material dərc olunmuşdu. Həmin materiallardan ən dəyərlisi Əziz Şərifin “Türk teatri” məqaləsidir. Həmin məqalədə türk (Azərbaycan - M.Ç.) teatrının yarandığı ilk vaxtlarda keçirdiyi ağır vəziyyətdən, artistlərin məşəqqətli həyat sürmələrindən, teatrın müntəzəm tamaşaçı üzünə həsrət qalmasından, qadın artistlərin olmamasından, biletlərin güclə satılmasından yazaraq onun indiki gözəl vəziyyətini, akademik adını şərəflə daşmasını və sevimli teatra çevrilməsini qeyd edir. Məqalədə göstərilir ki, xalq indi özünü teatrsız təsəvvür etmir. Bu ondan irəli gəlir ki, teatr kollektivi öz işinə məsuliyyətlə yanaşır, repertuarını yaxşılaşdırır. Lakin buna baxmayaraq teatrın çatışmayan nöqsanları da var. Bu nöqsan özünü daha çox repertuarda göstərir. Bəzən teatr öz adına yaraşmayan lüzumsuz əsərlərə qüvvə sərf edib, onu tamaşaya qoyur. İndiki halda tamaşaçıların səviyyəsi elə yüksəlmişdir ki, o həyatdan gəlməyən, zəif tamaşalara baxa bilmir, onu təmin etməyən teatrdan illərlə üz döndərib gedir. Elə pyeslər tamaşaya qoymaq lazımdır ki, tamaşaçının bugünkü zövqünü oxşasın. Xarici dildən əsər tərcümə edərkən, onun milli uyğunluğunu nəzərə almalı və Azərbaycan dilinə təmiz tərcümə edilməsinə çalışmaq lazımdır. İkinci nöqsan, bəzi artistlərin öz rollarına lazımcına əhəmiyyət verməməsidir. Artist rolun kiçik və böyüklüyünə baxmadan onu məhəbbətlə sevməli, onunla yaşamaq və yaratmalıdır. Bəzi cavan aktyorlar komediya oynayarkən elə bilirlər ki, mütləq camaatı güldürmək lazımdır. Bu isə həm əsərə xələl gətirir, həm də tamaşaçının zövqünü pozur. Əgər bu göstərilən nöqsanlar aradan qaldırılsa teatr gələcəkdə daha böyük müvəffəqiyyətlər qazana bilər. (Məqalədən götürülmüş bu cümlələrdə müasir teatr sənəti ilə səslənən necə də oxşar cəhətlər vardır. - M.Ç.) Məqalədə tənqidi fikirlərlə yanaşı teatrın gələcək fəaliyyəti üçün irəli sürülən bir çox orijinal məsələlər də söylənilir.

Həmin dövrdə görkəmli teatr tənqidçisi kimi tanınan Ə.Şərifin “Türk teatri” adlı məqaləsi ilə birlikdə 1921 və 1925-ci illərdə türk teatrının yerli komitəsində müntəzəm çalışan və Ümumincəsənət işçiləri ittifaqı mərkəzi idarəsinin üzvü Ə.Salahlı və teatrın qocaman artisti, yunan Ş.Tanaildi xanımın şəkilləri də verilmişdir. Jurnalda artist Mirzəli Abbasovun “Müqayisə” adlı

məqaləsi yazılışı etibarlı ilə türk (Azərbaycan-M.Ç.) teatri haqqında xatirata bənzəyir. Məqalədə teatrin fəaliyyətindən bəhs olunur, teatrin keçmişlə indiki dövrü müqayisə edilir, o zaman fəaliyyət göstərən artistlərlə hazırda akademik teatrda çalışan aktyorların həyatı və onlar üçün gözəl şəraitdən danışılır. “Səhnəmizin naməlum qəhrəmanlarından” başlığı altında R.Nəcəfovun “Yoldaş Müqi” (Müqbil Zamanov nəzərdə tutulur– M.Ç.) və Ə.Tağızadənin “Fəhlə nə edir?” məqalələri də jurnalın oxunaqlı materiallarından. Hər iki məqalədə səhnə arxasında və ya səhnədən kənar işlərdə çalışan teatr işçilərinin fədakar əməyindən və onların keçdiyi həyat yolundan danışılır. Teatrin Qızıl Ordu üzərindəki hamiliyinin üç illiyindən bəhs edən geniş material və ümumincəsənət işçiləri ittifaqının Albayraqlı Zaqafqaziya Ordusuna bayraq verilməsini göstərən foto da jurnalda öz əksini tapmışdır. Q.Raufun “Gürcüstanda heykəltəraşlıq sənəti” və N.Rudun “Gürcüstanda rəssamlıq” adlı yazıları da oxucuda böyük maraq doğurur. Gürcüstanda inqilabdan əvvəl və sonrakı illərdə heykəltəraşlıq və rəssamlıq sənətinin yaranmasından, onun getdikcə inkişaf etdirilməsindən, bu və ya digər sahədə çalışan istedadlı sənətkarların və onların yaratdıqları dəyərli əsərlərdən ətraflı bəhs edən hər iki məqalə sərbəllik faktları əsasında yazılmışdır.

Jurnal bu nömrədə öz oxucularını Tiflis erməni və rus akademik dram teatrlarını 1925-1926-cı il mövsümündə çıxış edən artistlərin kollektiv şəkilləri ilə də tanış etmişdir. Maraqlıdır ki, jurnalın alt qabığının içərisində Rustaveli adına teatr binasında çıxış edən Azərbaycan türk dram teatrlarının aylıq repertuarı da verilmişdir. Burada C.Cabbarlının “Aydın”, Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan”, Voyniçin “Qan bayramı” (Ovod), Şillerin “Qaçaq” və başqa əsərlərin tamaşaya qoyulacaq günləri göstərilir. Qabığın arxasında dərc olunan elan da nəzərə çarpır. Burada “Şərqi” kitab mağazasında yeni kitabların satılması bildirilir.

Biz “Xelobneba”da çıxan materialların və dərc olunan şəkillərin adlarını sadalamaqla jurnalın Azərbaycan dilində çıxan nömrəsi haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa çalışdıq, jurnalın əhatə etdiyi mövzu dairəsi və toxunduğu məsələlər barədə oxucuda ilk anlayış yaranmasına cəhd göstərdik. Bəzi yazılar barədə az da olsa geniş danışmağa çalışsaq da, bir çox materialların isə sadəcə adlarını çəkməklə kifayətləndik. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, gürcü, Azərbaycan və erməni dillərində çıxan “Xelobneba” jurnalında əsasən müstəqil materiallar dərc olunmuşdur. Gürcü dilində çıxan nömrəsi oxucularını gürcü incəsənəti ilə yanaşı, Azərbaycan və erməni teatrlarının Tiflisdəki fəaliyyətləri ilə də tanış edir. Bu sözləri erməni dilinə çıxan nömrə haqqında da söyləmək olar. Hər iki jurnal Əlimirzə Nərimanovun yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsini dərc etmişdir. Gürcü heykəltəraşlığı və rəssamlığı sənətindən bəhs edən yazılar da jurnalda üç dildə verilmişdir.

Azərbaycan mətbuatı tarixinə ilk incəsənət jurnalı kimi daxil olan “Xelobneba” öz dövründə böyük marağa səbəb olmuş və oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Lakin çox təəssüf ki, jurnalın Azərbaycan dilində yalnız bircə nömrəsi çıxmış və bununla da nəşri dayandırılmışdır. Gürcü dilindəki nəşri isə qısa fasilələrlə davam etdirilmiş və 1960-1980-ci illərdə “**Sabcota Xelobneba**” (“**Sovet incəsənəti**”) adı ilə Gürcüstan Mədəniyyət Nazirliyinin orqanı kimi ayda bir dəfə işıq üzünə görmüşdür. Həmin məcmuənin yenidən ana dilimizdə nəşrinin davam etdirilməsini arzu edirik.

Onu da qeyd edək ki, XX əsrin 20-ci illərində yenidən çiçəklənməyə başlayan Tiflis Azərbaycan ədəbi mühiti ətraf rayonlara da öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, elə həmin illərdə Batumidə “**İştirak**” (1921), “**Yeni həyat**” (1922-1924), Sarvanda (indiki Marneulidə) “**Pambıqçı**” (1930, sonralar adı dəyişərək “**Stalin yolu**” və “**Kommunizm uğrunda**” olmuşdur - M.Ç.), 1965-ci ildən isə “**Yeni Marneuli**” (indi “**Kvemo Kartli**” adı ilə Azərbaycan və gürcü dillərində çıxır - M.Ç.), Başkeçiddə (indiki Dmanisidə) “**Sosializm maldarlığı**” (1933, qəzet son vaxtlar “**Trialeti**” adı ilə Azərbaycan və gürcü dillərində çıxırdı; çox təəssüf ki, 1991-ci ildə “gürcü millətçiləri” tərəfindən qəzetin Azərbaycan şöbəsi bağlanmışdır - M.Ç.), Lüksemburqda (indiki Bolnisidə) “**Al bayraq**” (1935, qəzet son vaxtlar “**Qələbə bayrağı**” adı ilə çıxırdı; 1990-ci ildə isə “**Bolnisi**” adlandırılmış və bir neçə ay sonra Azərbaycan şöbəsi yenə “gürcü millətçiləri” tərəfindən bağlanmışdır - M.Ç.), Qarayazıda (indiki Qardabanidə) “**Stalinçi**” (1931, qəzet hazırda “**Samqori**” adı ilə Azərbaycan və gürcü dillərində çıxır - M.Ç.), Adıgündə “**Qızıl rəncbər**” (1933), sonra isə “**Adıgün kolxozçusu**” (1936), Axalsıxda “**Kommunist**” (1930), sonra isə “**Qızıl bayraq**” (1938),

Aspinzadə **“Bağban”** (1933), sonra isə **“Sosializm kəndi”** (1940) və s. qəzetlər nəşr olunmuşdur. Bu qəzetlər öz səhifələrində yaxın və uzaq bölgələrdə baş vermiş olaylar, soydaşlarımızın əmək qələbələri, onların sosial-iqtisadi problemləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin, xüsusilə də ədəbi-mədəni həyatımızın Borçalı qolunun inkişafında böyük rol oynamış və milli mətbuat tariximizdə silinməz izlər qoymuşlar. Həmin qəzetlərin təlatümlü “yenidənqurma” illərdən sonra nəşr olunmasında Cəlil Bin-nətovun, Rəşid Faxralının, Xəlil Allaverdiyevin, Musa Nəbioğlunun, Müşfiq Çobanlının (**“Bolnisi”**), Mədəd Coşğunun (**“Trialeti”**), Pərixanım Mursaqulovanın (**“Kveto Kartli”**), Kamil Kırənclinin, Qasım Abbasəlinin (**“Yeni Marneuli”**), İbrahim Əbdüləlinin (**“Samqori”**) və başqalarının xidmətlərini heç vaxt unutmamaq olmaz!..

Böyük təəssüf hissi ilə onu da qeyd etməliyik ki, ötən əsrin 40-cı illərdə ikinci dünya müharibəsinin təsiri Gürcüstana da gəlib çatmış, həyatımızın bütün sahələrinə olduğu kimi, Tiflis ədəbi mühitinə, eləcə də, Borçalıdakı maarif, mədəniyyət və incəsənət ocaqlarına, eləcə də, ədəbiyyat və mətbuat təşkilatlarına da ağır zərbələr və böyük yaralar vurmuşdur. Böyük bir qismi Stalin repressiyasına məruz qalmış Borçalı ziyalılarının daha bir qismi cəbhədə həlak olmuş, sağ qalanları isə “gürcü millətçi şovinistləri” tərəfindən sıxışdırılmış, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz qəzet və jurnallar, Tiflis Azərbaycan-Türk Dövlət Dram Teatrı, Azərbaycan dilli pedaqoji məktəblər, texnikumlar bağlanmış, beləliklə də, Tiflisdə və Borçalıda Azərbaycan ədəbi-ictimai mühiti zəifləməyə başlamışdır. İlk yazılarını Gürcüstanın yerli və mərkəzi mətbuat orqanlarında çap etdirmiş görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərifin səsi bir qədər sonra Moskvadan gəlmiş, tanınmış yazıçı, alim, şair və tənqidçilərdən Rza Şahvələd, Adil Babayev, Əhəd Hüseynov, Əliyar Qarabağlı, Seyfulla Əliyev, Əli Saleh və b. Bakıda yazıb-yaratmağa başlamışlar. Daha sonra onların xələfləri Borçalı sənət çeşməsindən su içmiş - akademik Kamal Talıbzadə, professorlar Camal Mustafayev, Pənah Xəlilov, Zahid Qaralov, Şamil Qurbanov, Abbas Hacıyev, Əflatun Saraçlı, Mədəd Çobanov, Sabir Əliyev, Vəli Osmanlı, Dilarə Əliyeva, tanınmış nasir Tahir Hüseynov, sevimli şairlərimiz İsa İsmayılzadə, Abbas Abdulla, Vilayət Rüstəmzadə Eldar Hacıyev, Zəlimxan Yaqub, zəhmətkeş jurnalistlər İsmayıl Ömərov, Elman Cəfərli, Şərif Kərimli, daha sonralar isə Mehman Vəliyev, Şahbaz Şamioğlu, Knyaz Aslan, Bədirxan Başkeçidli, Musa Nəbioğlu, Şərəf Cəlilli, Müşfiq Çobanlı və b. Bakıda yaşayıb-yaratmağa məcbur olmuşlar. (Onların həyat və yaradıcılıqları haqqında “Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı” adlı kitabımızın növbəti nəşrində ətraflı söhbət açacağıq.-M.Ç.)

Bəli, həyat davam edir, tarix təkrar olunur. Su gələn arxa bir də gələr, - deyib ata-babalarımız. Ötən əsrin 50-ci illərdə Borçalıda da yeni nəsl böyümüş, gənc ziyalılar ədəbi mühiti öz axarına salmaq üçün ilk növbədə Tiflisdə Azərbaycan dilində mətbuat yaratmağı, daha doğrusu, fəaliyyəti dayandırılmış qəzetlərdən birinin yenidən nəşrinə icazə almağa çalışmışlar. Əlbəttə, zəhmət hədəf getməmiş, nəhayət, 1956-cı ildə Gürcüstan Hökumətinin rəhbərliyi rus dilində nəşr olunan **“Zarya Vostoka”** qəzetinin azərbaycanca tərcüməsinin nəşrinə icazə vermişdir. 1956-1958-ci illərdə həftədə 5 dəfə çıxan **“Şərqi şəfəqi”** qəzetinin səhifələrində (Redaktor müavini, Azərbaycan variantının müdiri Murtuz Muradov) bəzən ara-sıra Azərbaycan ziyalılarının yazılarına yer verilsə də, bu, Gürcüstanda yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlı təmin etməmişdir və edə də bilməzdi... Odur ki, Borçalının mübariz ziyalıların böyük səyi və zəhmət nəticəsində, nəhayət, 1960-cı ilin avqust ayının 2-dən **“Sovet Gürcüstanı”** qəzeti Murtuz Muradovun redaktorluğu ilə yenidən fəaliyyətə başlamışdır.

Aydındır ki, qəzetin oxunaqlığı onun yazarlarının istedadından, dünyagörüşündən və qələm təcrübəsindən çox asılıdır. Əgər **“Kommunist”**i (1921) **Məmmədli Nasir**, **Mirzə Davud Rəsulzadə** kimi qələm sahibləri rəvnəqləndirirdilərsə, **“Yeni fikir”**in (1922), **“Yeni kənd”**in (1927) ətrafında **Nəriman Nərimanov**, **Əziz Şərif**, **Ömər Faiq Nemanzadə**, **Ələkbər Seyfi**, **Saleh Zəki**, **Hüseyn Səmih** kimi istedadlı müəlliflər toplaşaraq qəzeti oxucuların sevimlisi etmişdilər. 1939-cu ildən **“Sovet Gürcüstanı”** adı ilə işıq üzü görən bu qəzetə müxtəlif vaxtlarda **Həsən Səbri**, **Böyükəğa Talıblı**, **Rzaqulu Nəcəfov**, **M.D.Hüseynov**, **İbrahim Tağıyev**, **Teymur Hüseynov**, **Məcid Seyidov**, **Murtuz Muradov** (1960-1969), **Qulu Quliyev** (1969-1972), **Süleyman Süley-**

manov (1972-1984), **Teymuraz Cəfərli** (1984-1988) və yenidən **Süleyman Süleymanov** (1988-1990) redaktorluq etmişlər.

Ayrı-ayrı dövrlərdə qəzet öz ətrafına Ə.Qarabağlı, Ə.Heydərli, A.Ucarlı, Q.İsmayılov, O.Cüməzadə, İ.Zeynalov, O.Aynabov, R.Şahvələd, M.S. Ordubadi, Əli Nəzmi, Əli Nazim, Əli Vəliyev, M.C.Paşayev, Adli Babayev, Həsən Qapalov, M.H.Bəxtiyarlı, Dünyamalı Kərəm, Əflatun Saraclı, Həmid Vəliyev, Elburus Həsənli, Arif Mustafazadə, Nəsib Yusifoğlu (Nəsibov), Elman Kələyev, Qasım Məftuni (Əhmədov), Müzəyyət Yusifov, Məmməd Gülməmmədov, Əzim İsmayılı, Şurəddin Məmmədli, Mahmud Keşəli Eyvaz Əlləzoğlu, Əziz Dəlivəlli, Xətayə Rüstəмова, Gülxanım Əhmədova və b. kimi publisistləri, ədəbiyyatçıları cəlb etmişdir.

“**Sovet Gürcüstanı**” qəzeti Tiflisdə Azərbaycan ədəbi mühitinin yenidən dirçəlişinə təkan vermiş və “Azərbaycan ədəbi mühitinin bütün ağırlığını öz üzərinə götürmüşdür”... (*Qara,T., Məmmədov,A., 1981, s.62.*) Və nə yaxşı ki, hər cür təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, qəzet öz mübarizliyini davam etdirmişdir. 1984-cü ilin may ayının 1-dən indidək həftədə 3 dəfə kiçik formatda 1 çap vərəqi həcmində çıxan qəzetin formatı böyüdülməklə 2 çap vərəqinə çatdırılmışdır. Bu da Borçalıda yaşayıb-yaradan ziyalılarının, şair və nasirlərin əsərlərinin çap olunma imkanını bir qədər də artırmış və həm də Tiflisdə Azərbaycan ədəbi mühitinin çiçəklənməsinə yeni bir təkan vermişdir... Təəssüf olsun ki, belə bir xoş dövr uzun sürməmiş, düz beş il sonra 1990-cı ildə yenicə adını dəyişərək “**Gürcüstan**” adı ilə öz oxucularını sevindirən qəzetə qarşı daha güclü və həm də olduqca haqsız hücumlar, təqiblər başlanmışdır. Qəzetin formatı yenidən kiçildilmiş, müntəzəm çıxmasına imkan verilməmişdir. Redaksiyanın əmlakı (o cümlədən, xidməti maşınlar, otaqlar və s.) əlindən alınmışdır... Amma nankorlar “Gürcüstan” qəzetinin səsini boğa bilməmişlər. 1988-2014-cü illərdə qəzetə yenidən Gürcüstanın Əməkdar Mədəniyyət işçisi mərhum **Süleyman Əfəndi (Süleymanov)** rəhbərlik etmişdir. 2015-2019-cu illərdə isə qəzet Gürcüstanın Əməkdar jurnalisti mərhum **İslam Əliyevin** redaktorluğu ilə işıqüzü görmüşdür. 2019-cu ildən **Xaləddin Yolçuyevin** redaktorluğu altında Binnət Əlioğlu, Şahvələd Eyvazov, Bəhram Mehdi, Şamil Ziyadəliyev və b. kimi vətənpərvər jurnalistlərin qeyrəti və böyük əməyi sayəsində əvvəllər həftədə 3 dəfə böyük formatla çıxan qəzet böyük əzab-əziyyətlərə sinə gərərək indiyədək ayda 3 dəfə həm də kiçik formatda olsa da öz fəaliyyətini davam etdirir.

Şair **Həmid Abbasın** “Gürcüstan” qəzetinin jurnalistlərinə həsr etdiyi “*Yaşat, qardaşım!*” şeirində (“Gürcüstan”, 9 oktyabr, 1991) oxuyuruq:

*Məndən uzaqlarda mənim dilimi,
Qədim bir diyarda doğma elimi,
“Yanıq Kərəmi” mi, “İncəgülü” mü,
Sən beləcə qoru, yaşat, qardaşım!*

*Borçalı çökəyi-obalar tacı,
Ordadır dərdimin ilkin əlacı,
Qoy səndən nur alsın hər qardaş, bacı,
Səslə, yatanları oyat, qardaşım!*

*Xalqımın həmrəylik bayrağı ol sən,
Hər kəndin, şəhərin qonağı ol sən.
Çətin zəfərlərin sorağı ol sən,
Desinlər halaldır bu ad, qardaşım!*

*Qəlbində nə varsa, gəlsin dilinə,
Müdrək məsləhət ver doğma elinə,
Ağ çiçək qonmasın qara telinə,
Ürək dolubdursa, boşalt, qardaşım!*

Bir eldən səsimiz kəsilib tamam,

*Qalmayıb sazımı-sözümü qanan.
Çoxalib qəm-qüssə, dəyişib zaman,
Barı sən dərdimi azalt, qardaşım!*

*Kürün qulağına bil hər nə desən,
Xəzər sahilində eşidərəm mən.
Hər yandan şad xəbər gözləyir Vətən,
Sən xoş soraqlarla boy at, qardaşım!*

*Birliyə, vəhdətə çağır elləri,
Haqqa, ədalətə çağır elləri.
Çağır cəsarətə, çağır elləri,
Bir dəfə verilir həyat, qardaşım!*

*Həmid Abbas doymur sənin sözündən,
Yüz yaşar o bir də keçsə düzündən.
Ucal, səsin gəlsin göyün üzündən,
Yorulmaq bilməsin qanad, qardaşım,
Elimi, dilimi yaşat, qardaşım!*

Müstəqillik illərində Tiflisdə, Borçalıda və Qarayazıda bir neçə müstəqil qəzet və jurnallar, ədəbi məcmuələr yaranmış, müəyyət müddət fəaliyyət göstərmiş və təssüflər olsun ki, onların da ömürləri uzun sürməmişdir. Onlar arasında *“Təhsil”*, *“Maarif”*, *“Müəllim”*, *“Çənlibel”*, *“Region-Press”*, *“İnam”*, *“Sözün işığı”*, *“Varlıq”*, *“Yeni yol”* və s. qəzetlər, *“Qarapapaqlar”*, *“Meydan”*, *“Mirzə Cəlil-Molla Nəsrəddin”*, *“Körük”*, *“Şəfəq”* və s. jurnallar oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır.

Tanınmış jurnalist, zəhmətkeş qələm sahibi Əbdüləli İbrahimsoyun baş redaktorluğu ilə Qarayazıda nəşr olunmuş *“Çənlibel”* adlı aylıq ictimai, ədəbi-bədii qəzet xüsusilə diqqəti cəlb etmişdir. Budur, qəzetin ikinci nömrəsi qarşımızdadır. 12 səhifəlik və xüsusi zövqlə tərtib olunmuş bu qəzetdə məşhur yazıçı Çingiz Abdullayevin *“Qanın üç rəngi”* (Bakıda H.Əliyev və E.Şevardnadzeyə suiqəsd olunubmu?) romanından parçalar, H.İlyasla N.Əbdülrəhmanlının *“Novruz anımları”*, Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamları, Qoderzi Çoxelinin *“Yoxuş”* hekayəsi (tərcümə edən: E.Əlləzoğlu), Afiq Muxtaroğlunun, Lətif Cəfəroğlunun, İsmayıl Əkbərovun, Yusif Yusiflinin, Cahən Əfəndinin, Bəhram Səfərlinin, Dərviş Osmanın, Dəryeynurun, Aşıq Arifin, Pünhan Məhəmmədin şeirlərindən nümunələr, əfsanələr, bəzəmələr, bulmaca və s. oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Qəzetdə həmçinin F.İsgəndərovun texnika elmlər doktoru, professor Cabbar Məmmədovun əziz xatirəsinə həsr etdiyi *“Onsuz”* oçerki, E.Əlləzoğlunun gənc gürcü rəssamı Rusudan Petviaşvilin yaradıcılığından söhbət açan *“Zirvəyə gedən yol”* oçerki, eləcə də *“Yeni kitablar”* səhifəsində professor V.Hacının *“Qarapapaq Mehralı bəy”* kitabı haqqında R.Hümmətin, Şair Dəryeynurun *“Min tilsimli bir açar”* şeirlər kitabı haqqında Müşfiq Çobanlının, Nəriman Əbdülrəhmanlının tərtib etdiyi *“Qaraçöp”* ədəbi-etnoqrafik toplusu haqqında İ.İlkinin qeydləri və s. çap olunmuşdur. *“Çənlibel”* qəzetinin işıq üzü görməsi münasibətilə biz də məqalə yazaraq, Bakıda bir sıra mətbuat orqanlarında dərc etdirmişdik. Məqalənin sonunda *“Çənlibel”*in Baş redaktoru Əbdüləli İbrahimsoyu, redaksiya şurasını və bütün oxucularını təbrik etmiş və uğurlar arzulamışdıq! (*Borçalı, 1997*)

Sonra isə daha bir xoş soruq bizi sevindirmişdir: Tiflisdə yaşayıb-yaradan qələm sahibi Əzim İsmayılbəylinin *“Mirzə Cəlil-Molla Nəsrəddin”* məcmuəsi nəşrə başlamışdır. Bu münasibətlə də mərhum Əzim müəllimi, eləcə də bütün oxucuları ürəkdən təbrik etmiş və Ulu Tanrıdan uğurlar diləmişdik!..

Onu da qeyd edək ki, XX əsrdə və eləcə də XXI əsrin yaşadığımız ilk 25 ilində Gürcüstanda azərbaycanlı qələm sahiblərini öz ətrafında birləşdirən bir sıra ədəbi birliklər və dərnəklər fəaliyyət

göstərmiş, müxtəlif adda antologiyalar, ədəbi məcmuələr, çoxlu sayda kitablar çap olunmuş, yeni internet saytları yaradılmışdır. Bu barədə növbəti məqalələrimizdə ətraflı söhbət açacağıq.

Nəticə

Tiflisdə Azərbaycandilli mətbuatın işıq üzü görməsi təkcə burada yaşayan azərbaycanlıların maariflənməsini deyil, bütövlükdə Azərbaycanda və Azərbaycandan kənarında yaşayan digər azərbaycanlıların da ədəbi, mədəni mühitdən xəbər tutmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, bu mətbuat orqanlarının bir çoxu nəşr olunduğu coğrafiyanın hüdudlarını aşmış, Orta Asiya, Osmanlı, Sibirə yaşayan türk xalqlarının həyatında mühüm rol oynamışdır. “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi mətbuat orqanları xalqın böyük bir kəsimində milli mənlilik və dini şüurunu formalaşdırmışdır. “Şərqi-Rus” qəzeti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı Tiflisdə nəşr edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın ilk gündəlik qəzeti kimi Azərbaycandan gedən məqalələri də nəşr etmiş və Azərbaycan ədəbi prosesinin bir parçasına çevrilmişdir. Bu ənənə sonralar da Gürcüstanda nəşr olunan Azərbaycan dilli mətbuat orqanlarında davam etmiş və bu günün özündə də 105 yaşlı “Gürcüstan” qəzetinin timsalında ləyaqətlə davam edir.

Sonda isə fikrimizi ömrünün 40 ildən çoxunu “Gürcüstan” qəzetinin nəşrinə həsr etmiş mərhum Süleyman Əfəndinin “Gürcüstan” qəzetinin 22 aprel 1992-ci il tarixli 10.000-ci sayında dərc olunmuş *“Varlığımız”* sərəlvhəli redaktor yazısından götürdüyümüz bu sözlərlə bitirmək istəyirik:

“10.000 say bir yüksəlişdir. Zirvəsi çox uzaqdır. Hər dəfə belə növbəti yüksəkliyə çatanda keçilən yola nəzər salmaq, hər şeyi saf-çürük etdikdən sonra irəlindəki vəzifələri müəyyənləşdirmək bir növ adətə çevrilmişdir. İndi də belə. Lakin bu yerdə Şərq müdrikinin deyimini xatırlamaqla fikrimizi yekunlaşdırırıq: İnsan yaşa dolduqca müdrikləşir, saflaşır, büllurlaşır, sanki uşaqlıq illərinə qayıdır. Həmin fikir elə bil ki, “Gürcüstan”-ımız boyuna biçilmişdir; qəzet yaşa dolduqca sanki yük altından silinib çıxır, ona yeni nəfəs, yeni ruh, yeni qüvvət gəlir”.

Biz də arzu edirik ki, Azərbaycan mətbuatı, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə silinməz və şərəfli iz qoymuş, mətbuat və ədəbiyyatımızın inkişafında mütərəqqi mövqe tutmuş, daha doğrusu, Tiflisdə Azərbaycan ədəbi mühitinin canlanması və gələcək inkişafında əvəzsiz xidməti olan, bu günlərdə 13.444-cü sayı ilə görüşümüzdə gələn “Gürcüstan” qəzeti öz fəaliyyətini bundan sonra da yeni nəfəs, yeni ruh, yeni qüvvət və uğurla davam etdirdin! Haqq səsi həmişə uca və gur olsun!...

ƏDƏBİYYAT

1. Abid, Ə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi B.Əhmədov). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 288 s.
2. Aşırılı, A. Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920). Bakı, Elm və təhsil, 2009, 296 s. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_460/N_45.pdf
3. Belinskiy, V.Q. Polnoe sobranie soçineniy. T. 10. M., 1956, səh. 58-59.
4. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq Mədədoğlu. Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi. (Elmi redaktorlar: M.Həkimov, R.Məmmədli. Bakı, Azərbaycan, 1994, 224 s.
5. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. Gecikmiş xəbər, gecikmiş təbrik!.. Yeni nəşrlər: “Çənlibel”. “Təhsil” qəzeti, № 95, 1997. sentyabr.
6. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. “Ziya”dan “Çənlibel”ədək. Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı (1878-1998), (Elmi redaktoru: professor Nizami Xudiyev, rəyçilər və ön sözün müəllifləri: akademik Kamal Talıbzadə, İsmayıl Ömərov və Güləhməd Qəribov), Bakı, Təhsil, 2000, 112 s. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000015313>
7. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı (1878-1998). (Elmi redaktoru: professor Nizami Xudiyev, rəyçilər və ön sözün müəllifləri: akademik Kamal Talıbzadə, İsmayıl Ömərov və Güləhməd Qəribov), Bakı, Təhsil, 1998, 112 s. <https://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:823229&fromLocationLink=false&theme=e-kataloq>
8. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s. 480.

9. Hacıyev, A. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, Borçalı, 2021, 376 s.
10. İbrahimov, N. Azərbaycan mətbuatını yaranma tarixinin zəruriliyi. "Ziya" qəzeti, 11.10.1993
11. İsmayılı, Əzim. "Qılgılcım" dan "Dan ulduzu" nadək. *Bax*: "Dan ulduzu" Ədəbi məcmuə. II kitab. Tbilisi, Merani, 1989, səh. 268.
12. Köçərli, F.. Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmal, «Закавказье» qəzeti, 21.12.1906.
13. Qurbanov, Şamil. "Kəşkül" qəzeti. ADU, Elmi əsərlər, ictimai elmlər seriyası, 1961, №5.
14. Qurbanov, Şamil. Ömrün fikir dünyası. (Hüseyn Minasazov) B., Yazıçı, 1991, s. 65, 95. 124 s.
15. Məmmədov, Xeyrulla. Ədəbi əlaqələrimizin maraqlı bir səhifəsi. "Ədəbiyyat və inəcəsnə" qəzeti, 1973, 1 dekabr.
16. Məmmədov, Xeyrulla. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ədək. Bakı, Yazıçı, 1988.
17. Məmmədli, Razim. Mətbuat tariximizdən səhifələr. (1918-1921-ci illər). Bakı, "Ziya" qəzeti, 28 may, 5 iyun, 1992. №10, 11)
18. Mişiyev, Adil. "Kavkaz" qəzetində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (1846-1918). Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1967, s.75.
19. Mişiyev, Adil. Azərbaycan yazıçıları və Tiflis ədəbi-ictimai mühiti (1820-1905). Tbilisi, Qanatləba, 1987, 320 s.
20. Talıbzadə, Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, Maarif, 1984. s.88.
21. Talıbzadə, Kamal. Tənqid və tənqidçilər. Bakı, Yazıçı, 1989, s. 77.
22. "Tartan-partan" jurnalı, Tiflis, 1918 sentyabr, №1, s. 3.
23. Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası, Bakı, 1971, s.56.
24. Teymur Qara, Arif Məmmədov. Borçalı "Çəşmə"si, "Ulduz", N-5, 1981, s.62.
25. Zeynalov, A. "Kəşkül" məcmuəsində ədəbiyyat məsələləri. Azərb. EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1961, №6.)
26. Zeynalov, N.N. Azərbaycan mətbuatı tarixi. (I hissə) Bakı, 1973, 78 s.
27. Zeynalzadə, Ağarəfi. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası: 1850-1905. B., Elm, 2006, 328 s.
28. Xələfli, Əlirza. Sevginin kitab-kitab dilləri » Elm.info.Az | "ELM" İnformasiya Mərkəzi <https://zim.az/media/990-sevginn-ktab-ktab-dllr.html>

**Azərbaycan Texniki Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: mborcali@gmail.com;*

Mushfig Borchali (Chobanov)

AZERBAIJAN NATIONAL PRESS IN THE LITERARY ENVIRONMENT OF TBILISI

The article examines our national press, which emerged in the literary environment of Tbilisi. It is shown that since the Caucasian Viceroyalty was located in the city of Tbilisi, it also became a cultural center of various peoples. The creation of schools, theaters, newspapers and publishing houses has become increasingly intensive. True, this process has been somewhat slow in our country compared to other nations. However, it is also clear that in many cultural events the literary environment of Tbilisi has preceded the national literary environment - that is, the literary environment in Azerbaijan. The emergence of the Azerbaijani press in Tbilisi not only provided enlightenment to Azerbaijanis living here, but also to other Azerbaijanis living in Azerbaijan and abroad, who were informed about the literary and cultural environment. Thus, many of these press organs went beyond the geographical boundaries of their publication and played an important role in the lives of the Turkic peoples living in Central Asia, the Ottoman Empire, and Siberia. Press organs such as "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyya", "Kashkul" formed the national identity and religious consciousness of a large part of the people. Despite being published in Tbilisi, the "Sharqi-Rus" newspaper and the "Molla Nasreddin" magazine, as the first daily newspaper of Azerbaijan, also

published articles originating from Azerbaijan and became a part of the Azerbaijani literary process. This tradition was later continued in Azerbaijani-language press outlets published in Georgia and continues with dignity today in the example of the 105-year-old "Georgia" newspaper.

Keywords: *Azerbaijan, national, press, Tbilisi, literary environment, literary relations*

Мушфиг Борчалы (Чобанов)

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРЕССА В ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ ТБИЛИСИ

В статье рассматривается наша национальная пресса, зародившаяся в литературной среде Тбилиси. Показано, что с момента расположения Кавказского наместничества в Тбилиси, город стал культурным центром разных народов. Создание школ, театров, газет и издательств становилось всё более интенсивным. Правда, этот процесс в нашей стране шёл несколько медленнее по сравнению с другими странами. Однако также очевидно, что во многих культурных событиях литературная среда Тбилиси предшествовала национальной литературной среде, то есть литературной среде Азербайджана. Появление азербайджанской прессы в Тбилиси способствовало просвещению не только проживающих здесь азербайджанцев, но и других азербайджанцев, проживающих в Азербайджане и за рубежом, которые были осведомлены о литературной и культурной среде. Таким образом, многие из этих печатных органов вышли за пределы географических границ своего распространения и сыграли важную роль в жизни тюркских народов, проживавших в Средней Азии, Османской империи и Сибири. Такие печатные органы, как «Зия», «Зияйи-Кавказия», «Кашкул», формировали национальную идентичность и религиозное сознание значительной части народа. Несмотря на то, что газета «Шарки-Рус» и журнал «Молла Насреддин», будучи первой ежедневной газетой Азербайджана, издавались в Тбилиси, они также публиковали статьи азербайджанского происхождения и стали частью азербайджанского литературного процесса. Эта традиция впоследствии была продолжена в азербайджаноязычных печатных изданиях, издаваемых в Грузии, и достойно продолжается сегодня на примере 105-летней газеты «Грузия».

Ключевые слова: *Азербайджан, национальное, пресса, Тбилиси, литературная среда, литературные связи*

Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 09.10.2025

Son daxilolma tarixi: 13.11.2025